

प्रकरण तिसरे

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांतील व्यक्तिरेखा

प्रकरण तिसरे

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांतील व्यक्तिरेखा

◆ प्रास्ताविक

‘असं जगणं तोलाचं’ मधील व्यक्तिरेखा

१. हरिबा बिरादर
२. विष्णू कारभारी
३. नामू
४. गोपाळ गुरूजी
५. कासा आक्का
६. धुरपा
७. शांता
८. हाणमू
९. नारायण बेरड
१०. कोंडीबा सावकार
११. केशव पाटील
१२. माणिकराव पाटील
१३. म्हादा व रखमा

‘धूळपेरणी’ मधील व्यक्तिरेखा

१. श्रीराम
२. आप्पा मास्तर
३. बाई
४. आक्का
५. पप्या
६. अजय आणि चांगदेव
७. दादा

◆ समारोप

◆ संदर्भ ग्रंथ

प्रकरण तिसरे

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांतील व्यक्तिरेखा

प्रास्ताविक :

मागील प्रकरणामध्ये शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यांमधील आशयसूत्रांचा विचार केला आहे. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये त्यांच्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखा, व्यक्तिरेखांची वैशिष्ट्ये व वेगळेपण या अनुषंगाने अभ्यास करावयाचा आहे. व्यक्तिची सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय परिस्थिती, तसेच भोवतालचे वातावरण या सर्व घटकांचा विचार करूनच लेखकाने पात्रनिर्मिती केलेली असते. अवतीभोवतीच्या वातावरणामध्ये प्रत्यक्ष पाहिलेल्या, अनुभवलेल्या व्यक्तित्वे तो कल्पकतेने प्रतिमारूप साकारत असतो. अर्थातच मानवाचे स्वभाव रूप, गुण, दोष, अंतर्मन, बाह्यरूप यांचा एकत्रित शब्दरूप आविष्कार म्हणजे व्यक्तिरेखा असे म्हणता येईल.

मानवी जीवनाचे कुतूहल असणारा लेखक अनुभवांचे चित्रण करत असतो. तो त्याच्या मानसिक प्रक्रियेतून विविध व्यक्तिचे नमुने साकारत असतो. त्यात काही अंतर्मुख तर काही बहिर्मुख स्वरूपाच्या व्यक्तिरेखा असतात. या व्यक्तिरेखांच्या परस्पर संबंदातून कथानक निर्माण होत असते. यासंदर्भात डॉ. बाबुराव उपाध्ये म्हणतात, “साहित्यकृतीत विविध पद्धतीने, विविध प्रकारात, विविध भावानुभवांचे ज्या व्यक्तिवर आरोपण केले जाते. त्या व्यक्तित्वाच्या व्यक्तिरेखा असे म्हणतात.”^१ अशा या व्यक्तिरेखांमध्ये विविध भावानुभवांना महत्त्व दिले जाते.

कथा, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र इत्यादी वाङ्मयप्रकारात व्यक्तिचित्रणाला काही अंशी मर्यादा असतात. कादंबरी हा व्यापक जीवनपट उलगडणारा वाङ्मयप्रकार असल्यामुळे लेखकाला व्यक्तिरेखाटणाचे स्वातंत्र्य असते. त्यामुळेच कादंबरीतील व्यक्तिरेखांची अंतर्बाह्य संपूर्ण ओळख करून घेणे सहज शक्य होते.

या दृष्टीने शेषराव मोहिते यांच्या कादंबऱ्यातील व्यक्तिरेखांचा अभ्यास येथे करावयाचा आहे.

‘असं जगणं तोलाचं’ मधील व्यक्तिरेखा

१. हरिबा बिरादर

हरिबा ही शेतकरी कुटुंबाचे प्रतिनिधीत्व करणारी व्यक्तिरेखा आहे. तो काळ्या आईवर आतोनात प्रेम करतो. शेतामध्ये राबराब राबतो पण कठोर प्रसंगी या संसारातून पळ काढून पंढरीची वाट धरतो. त्याची बैलांवर आणि कुटुंबावरही जिवापाड माया असते. या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून लेखकाने येथे ग्रामीण, खेडूत शेतकऱ्याचे प्रातिनिधीक चित्र उभा केले आहे. त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची ओळख करून देणारी काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

सावकारी कर्जाच्या पाशात अडकलेला हरिबा सावकाराच्या दबावाने खंगून जातो. कासाने सावकाराचा निरोप सांगताच तो भरल्या ताटावरून उडून हातातला घास ताटात ठेऊन सावकाराकडे जातो. हरिबासारखा शेतकरी सावकारी विळख्यात पिंजून निघतो. “याद हाय कारबारी मला बी. वायदा मोडून का बट्टा लावून घियाचाय जबानीला... हेवडी बार माज्यावर भरवसा ठिवून बगा कारबारी. जबानीला खोट यिवू दियाचा न्हाई.”^२ सावकारी ओझ्याखाली आलेल्या कष्टाळू आणि इमानदार वृत्तीच्या हरिबा या शेतकऱ्याची अगतीकता, असाह्यता याठिकाणी चित्रित होते. सावकाराचे कर्ज फेडण्याची तयारी आणि जिद्द आहे. त्यासाठी शेतामध्ये तो जनावरांसारखे कष्ट करतो. शेती मात्र अशावेळी साथ देत नाही. पै-पाहुणेही जवळ करित नाहीत. तेव्हा हरिबा हातबल होतो. घरापासून, संसारातून पळ काढून तो पंढरीची वाट धरतो. याठिकाणी हरिबाची आलेल्या संकटाला सामोरे न जाता त्यापासून पळ काढण्याची वृत्ती दिसून येते. संसारातून कितीही पळ काढला तरी हे आपल्याला मरेपर्यंत सुटणार नाही याची जाणीवही त्याला असते. म्हणूनच तो पुन्हा घराकडे येऊन राहतो. पाहुण्यांचे उंबरठे झिजवतो आणि कर्जमुक्त होण्याची

धडपड करतो. पण मुलांच्या लग्नासाठी काढलेले कर्ज फेडण्यातच त्याचे पूर्ण आयुष्य जाते. त्यातच हाणमुने कर्जाला कंटाळून केलेली आत्महत्या, यामुळे तर हरिबाच्या अंगातील सगळेच अवसान गळून पडते. ही आत्महत्या नसून घात आहे असे आरोप आणि पोलिस केस यामुळे हरिबाला हानमुच्या मृत्युच्या दुःखापेक्षाही जास्त त्रास या लोकांच्या बोलण्याचा, त्यांच्या प्रश्नांचा होतो.

असे असले तरी हरिबा यापासून पायउतार न होता आलेल्या संकटाला सामोरे जातो. त्याला स्वतःची आणि घराची इज्जत वाचवायची असते. तो मोहरिरला चारशे रुपये देण्याचे कबूल करतो. तसेच स्वतःच्या मुलांची लग्न करून एक मोठी कौटुंबिक जबाबदारी पार पाडताना दिसतो.

हरिबा हा कष्टाळू, प्रेमळ तेवढाच रागीट स्वभावाचा आणि परिस्थितीनुसार वागणारा शेतकरी आहे. त्याला लिहित वाचता येत नाही पण शेतात कोणत्यावेळी कोणते पीक पेरल्यानंतर कसे येईल याचा चांगला अभ्यास तो करतो. त्याचे मुलांप्रमाणेच बैलांवरही आतोनात प्रेम असते. त्याला काळी आई ही स्वतःच्या आईसारखी वाटते. स्वतःवर कितीही वाईट प्रसंग आला तरी तो शेत विकण्याचे नाव काढू देत नाही. हे सांगताना हरिबा देवरावला म्हणतो, “देवराव ! तू ज्येला आज सावकार मंतूस का न्हाई, त्या चेंगट कोंडिबाला जाऊन सांग. हामची खाणदान आशी बापजाद्याच्या जमिनी इकून खानान्याची न्हाई मनावं. येळ आलीयाच तर ईख खाऊन जीव दियीन. पण लेकराबाळाच्या तोंडचा घास काडून असा कोला-कुत्र्याची धन करायचा न्हाई.”^३ यातून हरिबाचा सावकाराविषयीचा तिरस्कार आणि शेतीविषयीची आवड, प्रेम व्यक्त होते. सावकारी कर्ज असूनही त्याला न घाबरता स्वाभिमानी शेतकऱ्याचे स्वाभिमानी जगणे येथे दिसून येते. हरिबाला शेती म्हणजे काळजाचा तुकडा वाटतो आणि काळजाचा तुकडा जर विकला तर आपली मुलंबाळ उपाशी मरतील म्हणून आपल्या कुटुंबाला जगवणारी ही काळी आई आहे अशी त्याची धारणा असते.

“लोकांच्या मुंड्या मुरगाळून खाण्यातच ह्या कोंडीबाचा जलम गेला. आन् आज मला हेनचं जबानीची याद करून दियाला निगालाय. असल्या तोंड चाटक्याचं दिवस निगायला तोंड दिसलं तर दिवस बरा जायचा न्हाई. पण आज हेचं बी शाणपण ऐकूण घेवं लागलालय.”^४ कोंडीबा सावकाराविषयीची चीड आणि राग याठिकाणी व्यक्त झाला आहे. ज्याचे तोंड पाहण्याची इच्छा नसते, त्याचे शहानपण या कर्जामुळे ऐकूण घ्यावे लागते याची अगतीकता येथे हरिबा व्यक्त करताना दिसतो.

शेतकरी हा याच समाजातला एक घटक असतो. इतरांप्रमाणेच आपल्या मुलाचेही लग्न चांगले व्हावे अशी अपेक्षा त्याचीही असते. या खर्चासाठी त्याच्याकडे पैसे नसतात, तेव्हा त्याला सावकाराचे पाय धरण्याशिवाय गत्यंतर नसते आणि सावकारही याचीच वाट पहात असतो. जाळ्यात सापडलेल्या माशाप्रमाणे तो त्याची परिस्थिती करतो. असाच प्रसंग हरिबाच्या जीवनात घडल्यामुळे हरिबा म्हणतो, “आता हितूनच फिरावं म्हागारी म्हणून त्याने वळलालता. तर पुन्हा विचार आला, ‘व्हय केलासतो आसं बी. पण उद्या गाव काय मनील ? बगा गा. हारीबानं दुसऱ्या बायकुचं पोरगं धाकटं आसून बी, त्याचं लगीन आददी केला. आन् त्या मायी म्हागं परदेशी झालेल्या, थोरल्या हाणमुला म्हागं ठिवला. नगं रे बाबा. उगू कुणाचा शब्द तर कशापायी.”^५ याठिकाणी हरिबाला लग्नासाठी कर्ज काढण्यास प्रवृत्त करणारी ही समाजव्यवस्था कारणीभूत ठरताना दिसते. या समाजाला घाबरूनच मुलांचे लग्न चांगले व्हावे म्हणून तो सावकाराकडून कर्ज काढतो.

कर्जबाजारी झालेल्या हरिबाला आपण केलेल्या पूर्वीच्या कार्याची आठवण होते तेव्हा तो म्हणतो, “जवा कमवायचं व्हतं. तवा टाळ कुटीत हिंडलो. बायकू मंटलोनाव, लेकरं मंटलोनाव आन् जवा कायी करायची धरायची येळ आली तवा लाडक्या ल्योकाच्या लग्नासाठी त्या कटेकुरच्या पावण्याला धड् मन तीनशे रूपय दियाचं कबूल करून बसलो. आता सारलं करा कसं करनाराव ती.”^६ यावरून

हरिबाला स्वत्वाची जाणीव होताना दिसते. या स्वगतातून तो गतकालीन काळावर आणि आपल्या निष्कर्मावर दृष्टिक्षेप टाकतो, आपण आपल्यासाठी, मुलाबाळांसाठी काही करू शकलो नाही याची जाणीव होते.

स्वतःवर एखादे संकट किंवा वाईट प्रसंग येतो तेव्हा तो व्यक्ती देवाकडे दया, याचना करतो. त्याप्रमाणेच हरिबा हाही विठ्ठल भक्त आहे. विठ्ठलाची नित्यनियमाने पूजा-आर्चा करतो. तरीही त्याच्या पत्नीवर स्वतःच्याच मुलाच्या हत्येचा आरोप येतो. तेव्हा तो म्हणतो, “इठ्ठला ही काय लागलं माज्या मागं. तू बी आसा कसा सतव बगलालास !”^७

हरिबाला कर्जाची परतफेड करण्यासाठी पैशाची आवश्यकता असते. ते कुठेच मिळत नाहीत तेव्हा त्याच्यापुढे एकच पर्याय असतो. आपली बैलंच आपली मदत करू शकतात असे त्याला वाटते. माणसांपेक्षा जनावरेच गरजा भागवू शकतात. म्हणून तो बैलांना उद्देशून म्हणतो, ‘आता तुमच्याशिवाय मला हातभार लावणारं कोण न्हाई राजानू!’ यातून हरिबाचे बैलांविषयीचे प्रेम आणि मानवजातीविरुद्ध नकार व्यक्त होतो. तो नाईलाज म्हणून बैल बारदाना मोडण्यासाठी असह्यपणे तयार होतो. तसेच आपला मुलगा हाणमुने केलेल्या आत्महत्येचे आणि नामुला चाकरी ठेवलेल्याचेही दुःख त्याच्या आत्म्याला टोचणी लागते. यावरून कर्जबाजारी शेतकऱ्याचे दुःख, दारिद्र्य व्यक्त होताना दिसते.

बरेच दिवस बाहेर राहिल्यानंतर हरिबाला आपल्या घराची, मुलांची कुटुंबाची आठवण होते व काळजीही वाटते तर कासाच्या रोजच्या कटकटीचा रागही येतो. कासाला रागावून हरिबा म्हणतो, “ती तुजे लेकरं आन् तू जाणं. ती गाय बी तुज्याच म्हायेरची. तू गळ्यात बांदून हिंड. न्हाईतर फुकून टाक. पण माज्या म्हाणं किर किर लावयचं न्हाई.”^८ संसाराला कंटाळलेला हरिबा जबाबदारी टाळताना व संसारातून पळ काढताना दिसतो.

स्वतःच्या मुलाचे लग्न जमवत असताना हरिबा पाहून्यांना आपली परिस्थिती आणि देण्याघेण्याविषयी सांगताना म्हणतो, “कुणाला बोवायचं न्हाई ना कायी न्हाई. आन् लई लांब बोलायचं बी न्हाई. हामी हाळदीच्या कोंबानं नवरी पिवळी करून तेवडी वाट लावताव बगा पावणे.”^{१९} यावरून हरिबाच्या स्वभावातील परखडपणाचे दर्शन घडते. नामू आता मोठा झाला होता तो घरातील काही जबाबदाऱ्या हळू-हळू सांभाळू लागला होता आणि हरिबा संसारातून हळू-हळू बाहेर पडू लागला होता. तो विठ्ठलाची भक्ती आणि दिंड्यामध्ये सहभागी होऊ लागला होता. आपण केलेल्या कोणत्याही कार्यामध्ये आजपर्यंत कधीही यश आले नाही म्हणून नामूच्या हाताला तरी यश यावे अशी त्याची अपेक्षा असते.

अशाप्रकारे हरिबा ही व्यक्तिरेखा विविध प्रसंगाच्या माध्यमातून लेखकाने येथे चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. एक शेतकरी फक्त शेतकरीच नाही तर कर्जबाजारी असणारा शेतकरी म्हणून ही व्यक्तिरेखा अतिशय यथार्थपणे चित्रित झाली आहे. शेतीविषयीची ओढ, जीवन जगण्यातील अगतीकता, असाह्यता, कुटुंबाप्रमाणेच प्राणीमात्रावरील प्रेम त्याच्या माध्यमातून व्यक्त झाले आहे. तसेच काहीप्रसंगी या संसाराच्या जबाबदारीतून पळ काढणारा हरिबाही याठिकाणी पहावयास मिळतो.

२. विष्णू कारभारी

हा गावचा सावकार असतो. नडल्या आडलेल्या लोकांना पैसे देणारा आणि त्याच्या बदल्यात त्यांच्या जमिनी बळकावणारा धूर्तनीतीमत्ता असणारा असतो. खायचे दात वेगळे आणि दाखवायचे दात वेगळे याप्रमाणे त्याचा स्वभाव असतो. त्याचा दिसायला वान गरीब माणसासारखा तर आतून संपूर्ण कपट कारस्थान असते. अशा या धूर्त असणाऱ्या सावकाराची व्यक्तिरेखा लेखकाने येथे चित्रित केली आहे.

हरिबा या शेतकऱ्याच्या मुलाच्या लग्नासाठी विष्णू कारभारी दोनशे रू. व्याजाने देतो. त्याबद्दल त्याला पैसे परत घ्यायचे नसतात तर त्याची शेती बळकावयाची असते. पैसे देण्यामागचा त्याचा हाच उद्देश असतो. स्वाभिमानी शेतकरी त्याचा तो डाव हानून पाडतो. तेव्हा मात्र हा सावकार विलक्षण चिडतो आणि हरिबाच्या घरामागे हात धुवून लागतो. तो हरिबाच्या कुटुंबाला कर्जफेडीच्या कारणावरून चावडीवर बोलावतो व सर्वासमोर पंचायती मांडतो. हा अपमान सहन न झाल्याने हरिबाचा थोरला मुलगा हाणमू आत्महत्या करतो. विष्णू कारभारी याला आत्महत्या न मानता हा कासाने (सावत्र आई) केलेला घात आहे असे सर्वत्र सांगतो. यातहो त्याच्या धूर्त स्वभावाचे दर्शन घडते. माणसापेक्षा पैशाला महत्त्व देणारा हा सावकार आहे. तो समोर दिसला तरी पैशाच्या भीतीने कर्जदाराची धडकी भरते. अशा व्यक्तित्वाचा हा धूर्तपणा मरेपर्यंत संपत नाही. त्यामुळेच ज्या शेतकऱ्याची जमीन हडप करण्याचा विचार एवढे दिवस कारभारी करीत होता त्याच घरातील गोपाळ हा गुरूजी झाल्यानंतर स्वतःची नात त्याला देण्याचा विचार करतो. हे करण्यामागेही विष्णू कारभार्याची धूर्तवृत्ती असते. याशिवाय विष्णूकारभार्याच्या स्वभावाची अेळख करून देणारी आणखी काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

“विष्णू कारभारी पलंगावर तक्क्याला टेकून बसलेला. तोंडात पान, रंग काळा कुळकुळीत, आडवा उभा सुटलेला. डोक्यावरचा गुलाबी रूमाल मांडीवर”^{१०} या रेखाटनातून विष्णू कारभार्याचे बाह्य रूप चित्रित झाले आहे. आडवाउभा सुटलेला यावरून जाडजुड व डोक्याला रूमाल घालणारी, काळा रंग असणारी विष्णूकारभारी ही व्यक्तिरेखा नजरेसमोर उभी राहते.

सावकाराला कर्जदाराकडून पैसे परत घेण्याची अपेक्षा नसते तर त्याचा डोळा त्याच्या जमिनीवर असतो. केव्हा एकदा शेतकरी कंटाळून ही जमीन माझ्या ताब्यात देतो. याचीच तो वाट पाहत असतो. कर्जदाराकडून कर्ज वसूल करत असताना

सावकार त्याची रोजीरोटीसुद्धा बंद करायला मागे-पूढे पाहत नाही. यावरून तो किती कठोर वृत्तीचा आहे याचा प्रत्यय येतो.

विष्णू कारभान्याकडे येणारा शेतकरी हा कोणत्यातरी आर्थिक अडचणीमुळेच येत असतो. हे विष्णू कारभान्याला माहिते असते. म्हणून माडी चढून आलेल्या हरिबाला तो उपरोधीकपणे म्हणतो, “ई गा हारिबा. लई दिसातनं वाट वाकडी केलास बाबा!”^{११} यातून कारभान्याची दुष्ट बुद्धी आणि कपट वृत्ती दिसून येते. तो कर्जदाराला कर्ज देत असताना तगाद्याची सुद्धा फिकीर करू नको म्हणून सांगतो. प्रत्यक्ष कर्ज वसूल करताना मात्र त्याचा रंग बदललेला असतो. पैशाच्या बदल्यात तो त्याची जमीन बळकावण्याचा प्रयत्न करतो. म्हणूनच हा सावकार जसा दिसतो तसा नाही. असा हा कारभारी केशव पाटलासमोर मात्र कधीही वर मान करून बोलत नाही. केशव पाटील घरी येताच तो घाबरतो आणि म्हणतो, ‘या पाटील! राम राम!’ याठिकाणी जरी विष्णू कारभारी केशव पाटलाला घाबरत असल्याचे नाटक करत असला तरी त्याच्या मनात पाटलाविषयी द्वेष, चीड होती. म्हणूनच तो केशव पाटलाचा विरोधक असणाऱ्या माणिकरावाला त्यांच्याविषयी भडकवतो आणि स्वतः बाहेरून हा भडकलेला वाद पाहतो, तेव्हा त्याच्या मनाला समाधान वाटते.

गावातील दोन गटात भांडणे लावणारा दुर्तोंडी सावकार. अशा भांडणातून तो स्वतःचा हेतू साध्य करून घेतो. त्यासाठी तो सामान्य शेतकऱ्याचे घर उध्वस्त करण्यासही मागेपुढे पाहत नाही. असे काही घडले की त्याच्या चेहऱ्यावर समाधानाची एक छटा उमटते. म्हणूनच तो म्हणतो, “आता कसा पेटला हेंडगा. बस्स ! ही इजूनी मंजी झालं.”^{१२}

स्वतःच्या नातीचे लग्न हरिबाच्या मुलाबरोबर लागताच विष्णू कारभारी आपलं खरं रूप दाखवतो. लग्नानंतर कासा आक्का मांडवात जेवण करण्यास नकार देते तेव्हा विष्णू कारभारी म्हणतो, “बलसूरचा शिवार धरून शेंगा उकरायला

जायाची कदी लाज वाटलीनी, आन् हित्तं मांडवात थिवून जेवायचीच लाज वाटलाली मन् !”^{१३} यावरून असे दिसते की, कारभाऱ्याचा हेकणा डोळा तो कायस्वरूपी हेकणाच राहतो. कारभाऱ्याच्या प्रत्येक गोष्टीमागे काही ना काही हेतू दडलेला असतो. त्याप्रमाणे गोपाळ मास्तरबरोबर नातीचे लग्न लावण्यातही हेतूच असतो. असा हा कारभारी लेखकाने येथे वेगवेगळ्या अंगाने चित्रित केला आहे.

३. नामू

एका दरिद्री पण कष्टाचे आणि स्वाभिमानाचे जीवन जगणाऱ्या शेतकरी कुटुंबातील हरिबाचा मुलगा म्हणजे नामू. जन्मापासूनच दारिद्र्य आणि कष्ट त्याच्या वाट्याला येते. आपल्या मुक्या बैलांबरोबर शेतात राबणारा नामू प्रसंगी कर्जबाजारामुळे दुसऱ्याच्या शेतात चाकरी करून कर्ज फेडण्यास मदत करतो. मामाची मुलगी पसंत नसल्यामुळे तो लग्नाला विरोध करतो. मनाविरुद्ध लग्न केले म्हणून त्याची सजा बायकोला देणारा, थोडा रागीट स्वभावाचा प्रसंगी अतिशय हळवा असणारा नामू स्वतःच्या कर्तृत्वावर शेतीमध्ये सुधारणा करून मास्तरने दिलेल्या पैशाचे चीज करून दाखवतो. रात्रं-दिवस शेतात कष्ट करून तो विहीर खोदतो. विहीरीला पाणी लागल्यानंतर त्याला केलेल्या कष्टापेक्षा कितीतरी पटीने मोठा आनंद होतो. या खुशीमध्ये तो म्हणतो, “झालं ! तिच्या बायला ! हेवडं रगताचं पाणी केलो. त्येचं सोनं झालं. आता गोपाळाला तोंड दावायलाबी जागा झाली. लई कंबर बांदून म्हागं हुबा ऱ्हायला भादूद्. त्येनं वाट लावून दिल्याला पैसा कारणी लागला. आता काय ? हां हां म्हणता घर पुडी आणतो. शिऱ्याला जित्तंवर शिकू वाटल तित्तंवर शिकीवतो.”^{१४} यावरून नामुची जगण्याची जिद्द आणि केलेल्या कष्टाला यश आल्याचा आनंद व्यक्त होतो. त्याचबरोबर भावाने केलेल्या आर्थिक मदतीचे सार्थक झाल्याचाही त्याला आनंद होतो आणि घर पुढे नेण्यासाठी त्याला एक प्रकारचे बळच मिळते. आपल्या मुलाने आता फक्त शिकत राहावे

त्याला काहीही कमी पडू द्यायचे नाही अशी मानसिकता नामूची झालेली असते. स्वतः अशिक्षित असूनही गोपाळच्या शिक्षणाची काळजी तो घेतो. वडीलांचा मान राखणारा आणि धाकट्या भावाच्या सल्ल्याने घर चालवणारा नामू त्याच्या कारकिर्दीत कुणबीक यशस्वीरित्या करताना दिसतो. काही प्रमाणात तरकटी स्वभावाचा असणारा नामू आपल्यापेक्षा थोरला असणाऱ्या हाणमुचा एक शब्दही मोडत नसतो. हाणमुच्या मृत्युनंतर सर्वात जास्त दुःख नामूला होते.

आपला भाऊ हाणमू कर्जाच्या पायातच गेला म्हणून कर्जातून बाहेर पडलेल्या नामुला आता पुन्हा कर्ज काढून कोणतेही काम करण्याची इच्छा नसते. विहीर पाडायची म्हणून खुश झालेला नामू जेव्हा कर्ज काढण्याचा विचार ऐकतो तेव्हा हताश होऊन तो म्हणतो, “काडाकाडी मंजी का कर्ज काडावं मंताव का काय ? आन् कर्ज काढून हीर पाडायची आसली तर आजून चार दोन वरीस जाऊ द्या तसंच. पण कर्जाचं नाव काढूनका तिच्या बायला.”^{१५} एकदा कर्जाच्या वनव्यात होरपळून निघालेला नामू पुन्हा कर्ज काढून शेती करण्यास सहजासहजी तयार होत नाही. हरिबा कर्जाच्या ओझ्याने पार दबून गेला तेव्हा नामू हरिबाला धीर देतो. त्याबरोबरच दादाला सतत किर-किर करणाऱ्या आपल्या आईलाही तो समजावतो. यावरून त्याची कुटुंबवत्सल वृत्ती दिसून येते. मेव्हना नागनाथ बहिनीला नांदवत नाही तेव्हा नामू त्याला खडसावून सांगतो आणि त्याला समाजाची, परिस्थितीची जाणीव करून देऊन बहिणीला नांदायला लावतो. येथेही त्याच्या स्वभावातील समजुतदार वृत्ती दिसून येते.

सावकाराचे कर्ज परतफेड करण्यासाठी हरिबा नामूला बैले विकण्यासंदर्भात विचारतो तेव्हा नामू आबराळून जातो. त्याला एकदम धक्काच बसतो. बैलांना सोडत असताना त्याचे डोळे भरून येतात. “बैलांच्या बिरड्याला हात घातल्यावर नामूचे बोटं थरथर कापलाले. त्यानं तसेच बिरडे सोडला आणि दोन्ही बैलांच्या

येसणीला कासरा लावून बैलं कोट्यच्या बाहेर काढला.”^{१६} यावरून नामूचे बैलांवरील प्रेम, त्यांच्या विषयीची आस्था व्यक्त होते. ज्या हाताने रोज चारा टाकत होतो आज त्याच हाताने त्यांना दुसऱ्याच्या स्वाधीन करत आहोत याचा नामूला अत्यंत दूःख होते. असाच नामू एके दिवशी हिप्परग्याच्या जत्रेला गेला तेव्हा त्याला तेथे पुर्वी विकलेले सुरत्या आणि भरत्या ही बैलांची जोड दिसली. नामूला पाहून बैलेही ओढ घेऊ लागतात. तेव्हा नामू जवळ जातो आणि दोघांच्याही पाठीवरून हात फिरवतो. नामू खिशातील आठ आणे काढतो आणि केळी आणून त्यांना चारतो. दोन आण्याचे वासरांना कंडे आणतो. मुक्या जनावरानाही वाचा नसली तरी ती आपल्या मालकाच्या स्पर्शाने कशी ब्रह्मरून जातात हे या बैलजोडीवरून लक्षात येते. यावरून नामूचे बैलांविषयीची आपूलकी, माया आणि प्रेम व्यक्त होते.

आपल्या वाड-वडिलांनी आजपर्यंत जमिनी विकल्या नाहीत. आपल्या दादांनीही ती तशीच ठेवली. वाढवली नाही, पण कितीही वाईट परिस्थिती आली तरी त्यांनी जमीन विकण्याचा कधी विचार मनात आणला नाही. एवढी जमीन असूनही आपण योग्य रीतीने पिकवू शकत नाही याची खंत नामूला वाटते. यावेळी नामूला रात्रंदिवस शेतात राबणाऱ्या हाणमुची आठवण होते तो असता तर याच जमिनीतून आपण सोनं पिकवले असते असे त्याला वाटते. यावरून नामूला हाणमुची आपल्या कुटुंबातील कमतरता प्रत्येक क्षणी भेडसावताणा दिसते.

बैल खरेदी करत असताना नामूची चौकस बुद्धी आणि जनावरातील जाणकार वृत्तींचे दर्शन घडते. बहिणीच्या लग्नाची जबाबदारीही पूर्ण करताना दिसतो. घरामध्ये एकही पैसा नसताना तो माल विकून पैसे उभा करतो. लग्नासाठी भांडी, कपडे खरेदी करून बहिणीचे लग्न करतो. यातून त्याच्या जबाबदार वृत्तीचे दर्शन घडते.

सुरूवातीला गोपाळच्या शिक्षणाला विरोध करणारा नामू गोपाळाला मन लावून शिक्षण घेण्यास सांगतो. गोपाळ शिकून नोकरीला लागला तर आपली शेतीही

आपोआप सुधारेल. अशी दुरदृष्टी असणारा नामू शेतातील सर्व सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करतो. लग्नानंतर बरेच दिवस धूरपावर रागावणारा, त्रास करणारा नामू आता धूरपाशिवाय एक क्षणही राहत नाही. ती जवळ नसली की नामूला करमेनासे होते. यातून नामूचे धुरपाविषयीचे प्रेम व्यक्त होते.

अशाप्रकारे नामू ही व्यक्तिरेखा एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तिरेखा म्हणून या कादंबरीत येते. आपला वेगळा ठसा उमटवीते. घरातील जबाबदार आणि कर्ती व्यक्ती म्हणून नामुकडे पाहिले जाते. शेतीविषयी आवड, जनावरांविषयी माया आणि कुटुंबाविषयी प्रेम असणारी ही व्यक्ती आहे. कुटुंबवत्सल स्वभाव, मनमिळावू वृत्ती असणारी नामू ही व्यक्तिरेखा लेखकाने येथे चित्रित केली आहे.

४. गोपाळ गुरुजी

शिक्षण घेऊन शाळामास्तर झालेला नामूचा धाकटा भाऊ म्हणजे गोपाळ गुरुजी. शाळामास्तर होऊनही शेतीची आवड आणि परिस्थितीची जाणीव असणारा गोपाळ नोकरीचा जास्तीत-जास्त पैसा घरी पाठवण्याचा प्रयत्न करतो. स्वतःच्या भावावर आणि भावजईवर त्याचा पूर्णपणे विश्वास असतो. नवीन शेत विकत घेण्यासाठी त्याची धडपड चालू असते. शेतामध्ये नवीन विहीर पाडून सर्व शेत बागायत करण्यासाठी त्याने ध्यास घेतलेला असतो.

गोपाळ मास्तर कोणतेही काम करत असताना नामू व वडीलांच्या विचाराशिवाय करीत नाही. त्याने निम्म्या-आर्ध्या नोकरीचा पैसा शेतात खर्च केला. परंतु उत्पन्नात काही सुधारणा होत नाही. कधी उत्पन्न भरमसाठ झाले तर भाव येत नव्हता आणि भाव असेल तेव्हा उत्पादन नसायचे. त्यामुळे शेतासाठी उसणे घेतलेले पैसे देण्यासाठीही गुरुजीकडे पैसे नसतात. त्यामुळे लेखकाला यावर एकच तोडगा दिसतो तो म्हणजे शिक्षण. शेतकऱ्यांच्या मुलाने शिकले पाहिजे. शिकून नोकरी केली पाहिजे. त्याशिवाय परिस्थिती सुधारणार नाही. म्हणून तो म्हणतो, “आपूण

सान्यांनी मिळून केलेली धडपड अशी वाया गेली, त्येला ना तुजा ईलाज ना माजा ईलाज. पण हेच्या पुडं एक गोष्ट ध्यानात ठेव. बापाचे दिवस पोराला येऊ नयेत आसं वाटत आसलं तर शिरुला ह्या गाळात रतू देवू नको. पोरगं तुझं काय, माझं काय ! डोक्यानं मोप चांगल हाय. पण शेताच्या नादानं वाया चाललय. त्येला बाहेर काडायचं बगू ”^{१७} याठिकाणी गोपाळ गुरुजी शेतीपेक्षा शिक्षणाला महत्त्व देताना दिसतात. शेतीच्या उत्पन्नाची निश्चितता सांगता येत नसल्यामुळे शेती करण्यासाठी नोकरीची आवश्यकता आहे असे लेखकाला वाटते. गोपाळच्या या पत्रात शिक्षणाचे जसे महत्त्व सांगितले आहे. तसेच शेती व्यवसायाविषयीची आनास्थाही व्यक्त झाली आहे. हा तिरस्कार गोपाळ आणि त्यांच्या कुटुंबियांना भोगाव्या लागलेल्या यातनातून आलेला दिसतो. शेतकऱ्यांच्या मुलाने ढोर मेहनत करून आयुष्य वाया घालवण्यात काही अर्थ नाही हेच त्याला येथे सूचित करावयाचे आहे.

गोपाळला शाळेतून काढून गायी राखायला लावल्यामुळे त्याला ती गाय म्हणजे साडेसाती वाटते. तो आईला रागावून म्हणतो, “फुकून टाक ये तुजी गाय बी. नसल्यार्ली साडीसाती लावलीस माज्या म्हागं. मुलकाची टांगळ गाय. हिला न्हिऊन देवं ख टकाला.”^{१८} यातून त्याची शाळेविषयीची आवड व्यक्त होते. त्याचा स्वभाव रागीट असतो. शरीरानेही किरकोळ असणाऱ्या गोपाळचे वर्णन असे केले आहे. “हे जल्मापासूनच आसं पाणी लावल्यावानी. जरा कायी मनासारकं झालं नी की जळजळ करीत जळपत न्हातं. आंगातलं रगत जाळून घेतं. पोटाला कदी घसंधसं खातनी ना जाऊन धसंधसं शेताबाडीतले काम करतनी. आता मोप आट-नऊ वर्साचं वय झालय. पण हेच्या पुडी पाच-सात वर्साचे पोरं बी टणक दिसत्यात.”^{१९}

‘आंगातलं रगत जाळून घेतं’ यावरून चिडचिड, तापट स्वभावाचा आणि बेताचीच शरीरयष्टी असणारा गोपाळ नजरेसमोर उभा राहतो. त्याला शाळा शिकण्याची अतिशय आवड असते. गायी सांभाळत असताना त्याला शाळेत

जाणारी मुले दिसली म्हणजे घरच्यांचा राग येत असे. 'तुमची गाय तुमी बगा. मला शाळेतच जायाचाय.' म्हणून तो रुसून बसायचा. यावरून त्याची शाळा शिकण्याची जिद्द आणि चिकाटी दिसून येते. कुटूंबातील निरक्षर लोकांचा प्रथम कल शाळेकडे न झुकता आपल्या पारंपारीकतेकडे झुकलेला दिसून येतो.

सातवीची परीक्षा देऊन आल्यानंतर गोपाळ शेताला पाणी घालण्याचे काम करतो. शेतातील कामाला हातभार लावतो. यावरून त्याची शेतीविषयीची आवड दिसून येते असे असले तरी आपल्या शिक्षणाला खर्च केलेल्या पैशाचे चीज करून दाखवण्याची जिद्द गोपाळच्या मनात असते. त्यासाठी तो मन लावून रात्रंदिवस अभ्यास करीत होता. गणितामध्ये तर त्याचा वर्गात पहिला नंबर होता. पण इंग्रजी लवकर समजत नव्हते. त्यासाठी तो रात्रं-रात्रं जागून काढायचा. त्यामुळे परीक्षा देऊन आलेल्या गोपाळच्या हातापायांच्या पार काड्या झालेल्या. त्याचे खानेही तसेच चाकत-माकत होते. त्यामुळे काही केले तरी त्याची तबबेत सुधरत नव्हती.

एवढा अभ्यास करूनही मॅट्रीकला नापास झालो याचे दुःख गोपाळला होते दादा आणि आई गोपाळच्या नापास होण्यावरून भांडू लागताच गोपाळचा राग अनावर होतो. तेव्हा तो म्हणतो, 'राहवा तुमी सुखासमाधाननं, माझ्यामुळं या घरादाराची कडं लागली असेल तर मी आत्ताच माझ तोंड काळं करून घर सोडून निघून जातो.' यावरून गोपाळच्या रागीट स्वभावाचे दर्शन घडते. असा रागावणारा गोपाळ मात्र नोकरीला जाताना अतिशय हळवा होतो.

वयाने आपल्यापेक्षा मोठ्या असणाऱ्या मेव्हण्याला शहाणपण शिकवतो यावरून त्याच्यात शिक्षणामूळे झालेला बदल आणि परिस्थितीची जाण असणारा गोपाळ दिसतो. तो म्हणतो, "कुणबीक मोडून बसायला बरं वाटतय व्हय भावजी, आपल्या सरक्याला ? बापजाद्यानी गावावर पाटीलकी केली. आन् तुमच्या बायका रोज एकाच्या शेतात रोजानं चाल्लया. ती बी घरचे नंबर असून. की शोभतय

तुमाला ?”^{२०} यावरून आपल्या घराण्याचा व पाटीलकीचा अभिमान व्यक्त होतो. तसेच मेव्हण्याला घरंदाजपणाची जाणीव करून देणारा गोपाळ येथे दिसतो.

हरिबाने गोपाळला विष्णू कारभान्याच्या नातीविषयी विचारणा केली असता. तो कुटुंबाच्या पसंतीनेच होकार देतो. यावरून वडिलांचा मान राखणारा व स्वतःपेक्षा घरच्यांच्या पसंतीला मान देणारा गोपाळ दिसतो. लग्नामध्ये ठरल्याप्रमाणे सोनं न दिल्याने गोपाळ रुसतो. परंतू दादाने समजूत काढताच कपड्याचा आहेर स्वीकारतो. विष्णू कारभारी जेव्हा गोपाळच्या आईला वाईट बोलतो तेव्हा गोपाळला त्याचा राग येतो. हे लग्न मोडावे वाटते पण आता वेळ निघून गेली होती म्हणून गोपाळला पश्चाताप होतो.

गोपाळ आणि शांताचे लग्न झाल्यानंतर शांताच्या घरच्यांची एकच इच्छा असते की, गोपाळनं शांताला बरोबर घेऊन नोकरीच्या ठिकाणी रहावे. पण गोपाळ पूर्णपणे याच्या विरोधात असतो. त्याच्यासाठी घराने घेतलेल्या कष्टाची त्याला जाणीव असते. म्हणूनच तो शांताला बरोबर घेऊन जाण्यास नकार देतो. “आपण बायकोला सोबत घेऊन गेलो की एका घराचे दोन घरं झाले. तिकडला खर्च पुन्हा वाढणार. मग गावाकडं काय धाडावं. आपूण आपल्या बायका लेकरात गुरफटून पडलो, तर घर वाऱ्यावर सोडल्यावानी व्हेईल.”^{२१} एकत्र कुटुंबपद्धतीचा पुरस्कर्ता, स्वतःबरोबरच सर्व कुटुंबाला घेऊन वाटचाल करणारा जिद्दी स्वभावाचा मास्तर दिसतो. त्याच्यातील कुटुंबवत्सलता आणि मनमिळावूवृत्तीचे दर्शन येथे घडते.

आई-बापापेक्षाही भाऊ आणि भावजईने गोपाळसाठी जास्त खस्ता खाल्लेल्या आसतात. गोपाळलाही याची जाणीव असते. म्हणून तो म्हणतो, “आई-बापाच्या वरले आपल्यासाठी झिजल्याले भाऊ भावजय, उताराला लागल्याले आक्का-दादा, ह्या साऱ्याला हित्तं आसच वाऱ्यावर सोडू आन् माजं माजं गबाळ पाटकुळीवर

टाकून निगून जावू !”^{२२} मी जर माझे कुटुंब वेगळे केले तर माझ्या या घराला कोण विचारणार ? एका घराचे दोन घरे होणार आणि ज्यांनी माझ्यासाठी आजपर्यंत एवढे कष्ट घेतले त्यांना असे वाऱ्यावर सोडणे योग्य नाही. काहीही झाले तरी या भोळ्या भाबड्या भावाला अंतर पडू दयायचे नाही. धुरपाला विहीरीचे काम करत असताना लागल्याचे समजताच गोपाळ मास्तर दवाखाण्यात जातो आणि आपूलकीने विचारपूस करतो. जाताना धुरपाच्या आईजवळ दहा रूपये देतो. यावरून गोपाळला असलेला कुटुंबाविषयीचा स्नेहभाव व्यक्त होतो.

शांता मोठ्या घरची म्हणून कासाआक्का, नामू, धूरपा तिला शेतातील कामे करू देत नाहीत. परंतू गोपाळ तिलाही शेतात घेऊन जाण्यास सांगतो तो म्हणतो, लोकांचे मला काहीही सांगत जाऊ नकोस कोण काय आपले घर चालवणार नाही.

नामूने गुळाची पट्टी आणून परस्पर पैसे वाटले तेव्हा गोपाळ नामूवर रागावतो. गोपाळने ऊसणे घेतलेले पैसे त्याला परत करायचे असतात. म्हणून गोपाळचा राग शिगेला पोहोचलेला असतो. तेव्हा तो म्हणतो, “आरे व्हय, ज्येचे त्येचे दिवून टाकलास. तुजे खरं हाय. पण मी तिकडं गुराळाच्या भरवशावर न्हाई त्येचे उपसा उपसी करून आणून तुमची भरती केलाव. ते का तुज्या बापानं सारावं !”^{२३} यावरून गोपाळच्या स्वभावातील राग व्यक्त झाला आहे. रागाच्या भरात जरी गोपाळ नामूला वाईट बोलला असला तरी त्याचा पश्चाताप गोपाळला होता. त्यामुळेच मोठ्या भावाची माफी मागण्यासाठी गोपाळ पत्र पाठवतो. नामूची माफी मागतो. यातून गोपाळची कृतज्ञता दिसून येते.

अशाप्रकारे गोपाळ गुरूजी ही व्यक्तिरेखा लेखकाने येथे चित्रित केली आहे. शेतीची आवड असूनही शेतातील अपयश पाहून शिक्षणावर भर देणारा तसेच शेती सुधारण्यासाठी धडपडणारा गोपाळ गुरूजी ही व्यक्तिरेखा रेखाटलेली दिसते.

५. कासा आक्का

दारिद्र्याचे चटके सोसणाऱ्या शेतकऱ्याच्या कुटुंबातील एक स्त्री, सावकाराचे कर्ज वेळेवर परत करू न शकणाऱ्या आणि त्या कर्जासाठी संसारातून पळ काढून पंढरीची वाट धरणाऱ्या हरिबाची बायको म्हणून कासा आपले वेगळेपण सिद्ध करताना दिसते. कोणत्याही संकटाला न जुमानणारी कासा मात्र नारायण बेरड घरी आला की घाबरते. तिला माहीती असते की नारायण बेरडाला सावकारानेच वसूलीसाठी पठवले असणार.

घर कर्जाच्या गर्तेत सापडले असतानाही हरिबा त्याचा गांभिर्याने विचार करत नाही. याचा राग तिला येतो. हरिबा जेव्हा घरदार सोडून पंढरीच्या वाऱ्या करू लागतो तेव्हा कासाला त्याचा आणि पंढरपूरच्या विठ्ठलाचाही राग येतो. तेव्हा रागावून कासा म्हणते, “हात त्पेचं मडं बशिवलं न्हिऊन. हेचा तर जलम गेला सारा टाळ कुटण्यात. हिकडं घरादाराचं काई का व्हयना. ना घोर ना चिंता बाबाला.”^{२४} अशा पद्धतीने नवऱ्यावर रागावणारी कासा नवऱ्यावर जिवापाड प्रेम करताना दिसते. रागाच्या भरात ती त्याला काहीही बोलेल परंतु त्याच्याविषयी तिच्या मनात कळवळा, प्रेम, आपूलकी खच्चून भरलेली असते. ती किंचीतही कमी होत नाही. हरिबाला जेवताना कासाआक्का विष्णू कारभान्याचा निरोप सांगते तेव्हा हरिबा भरल्या ताटावरून तसाच उठून जातो. तेव्हा कासा हळहळ करत राहते. यातूनही तिचे पतीप्रेम व्यक्त होते.

हरिबाला घरात रहावेनासे झाले की तो घराबाहेर काही दिवस राहतो. याचा सराव कासालाही झाला होता म्हणून ती म्हणते, “जाऊन जाऊन कुटं जाणाराय करणेसूर ! पोटात हेंडगा पडला की आपुणमत्या येईल.”^{२५} रागाच्या आवेगात असे म्हणणारी कासा हरिबा बरेच दिवस झाले तरी घरी येत नाही तेव्हा घाबरते. तिला

हरिबाची काळजी वाटते. ती नामूला म्हणते, “नामू, तुजा बाप एक हेवडे दिवस झाले. कुटं जाऊन बसला मनावं ! कदीबी हितके दिवस टिकायचा न्हवं कुटं.”^{२६}

हाणमू हा हरिबाच्या पहिल्या बायकोचा मुलगा असतो. तो तीन-चार वर्षांचा असतानाच त्याच्या आईचा मृत्यू झाला. तेव्हापासून कासानं त्याचा मन लावून स्वतःच्या मुलासारखा सांभाळ केला. परंतु लग्न करण्याची वेळ आली तेव्हा तिच्या मनात हाणमुविषयी द्वेष निर्माण होतो. तिचा जीव नामुच्या लग्नासाठी धडपडत असतो. “आता माजा नामू तर का नेन्ता ऱ्हायलाय का काय ! चांगला दोन माणसाचे कामं एकट्यानं कराय सरका भारदस्त गडी झालाय. तवा टाकायचेच असले तर दोनी पोरवाचे तांदुळ एक्याच मांडवात टाकायचं बगा. उगू दुमार खर्च्या बी वाचल. आणि तसं व्हनार नसलं तर ऱ्हाऊ द्या त्येचं बी. बगायला यील दमानं... तुमच्या सवडी सरकं !”^{२७} लहानपणापासून सांभाळलेल्या हाणमू आणि नामू यांच्यातील सावत्रपणावरून भेद करणारी कासा लेखकाने येथे चित्रित केली आहे.

नामुचे लग्न आपल्या भावाच्या मुलीशी व्हावे अशी कासाची तीव्र इच्छा असते. पण भाऊ मुलगी देण्यास नकार देतो तेव्हा कासा त्याला म्हणते, ‘मला या घरात देत असाताना तूला या घराची परिस्थिती दिसली नव्हती ? आज स्वतःची पोरगी द्यायची म्हटलं की पाहुणा बरोबरीचा नाही म्हणून पोरगी द्यायला नको म्हणतो’. असे परखड शब्दात भावाला बोलणारी कासा दिसते. तिला आपल्या भावाची मुलगी सून करून जुनी नाती आणखी घट्ट करावीत असे वाटत असते.

लग्नानंतर हाणमुचा संसार सुरळीत चालू झाला. परंतु नामू काही समजून घेत नव्हता. त्याच्या मनाविरूद्ध लग्न केल्यामुळे कासाला त्याची काळजी वाटते. त्यामुळेच ती नामूला समजावताना म्हणते, “नामू आता नेन्ता ऱ्हायलास का काय ? उगू आसं चेर मातवूनी ! तुज्या अशा वागण्यानं मला भाईर तोंड दाकवायला येईना.”^{२८} नामूला समजावताना कासाच्या मनातील आपल्या मुलाविषयीची आंतरीक ओढ याठिकाणी व्यक्त झाली आहे.

कितीही वाईट प्रसंग आला तरी किंवा हरिबा घर सोडून दिंडीत गेलेला असताना, घरात खाण्यासाठी धान्य नसतानाही कासा भावाकडे जात नाही. भावाची लग्न झाली, एका घराचे दोन घरे झाली, त्यामुळे त्यांच्या घरी जाऊन लाचारी करण्यापेक्षा इधेच एकवेळची भाकरी खाऊन राहू. अशी धारणा असणाऱ्या कासाचा स्वाभिमान येथे दिसून येतो.

विष्णू कारभारी कर्जाच्या वसुलीसाठी चावडीवर बोलवून चार माणसात अपमान करतो. तो अपमान सहन न झाल्याने हाणमू आत्महत्या करतो परंतु कारभारी ही आत्महत्या नसून कासाने त्याचा घात केला आहे. असा आरोप तिच्यावर करतो. तेव्हाही हरिबा न सांगता भाचीच्या घरी येऊन राहतो. त्यामुळे कासावर दुःखाचा डोंगर कोसळतो. तेव्हा भेटायला आलेल्या आज्जीच्या गळ्यात पडून ती रडते. 'माय SSS तुला काय सांगू ये माजा वनवास !' हाणमू गेला ती गेला पण घरच्यांनाही वाईट दिवस त्याच्या मृत्युमुळे भोगावे लागले म्हणून कासा हाणमुवर रागावते. असे असले तरी हरिबा घरी नसतानाही आलेल्या संकटाला कासा समर्थपणे तोंड देते. याविषयी वासुदेव मुलाटे म्हणतात, "दारिद्र्य भोगणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या घरातील स्त्रियांच्या वाट्याला सर्वात अधिक दुःख येते. उपजत अशा प्रकारची सोशिकता, समज, आणि कष्टाळूपणा हा या स्त्रियांचा स्वभावधर्म आहे. ज्या-ज्या वेळी प्रसंगामुळे, संकटामुळे घरातला पुरुष खचून जातो, हातपाय गाळतो किंवा पळ काढतो तेव्हा या स्त्रिया धैर्याने पुढे येतात. परिस्थितीशी संकटाशी सामना द्यायला सिद्ध होतात."^{२९} यावरून असे म्हणता येईल की, शेतकरी कुटुंबातील पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांनाही कष्टाचे चटके सहन करावे लागतात. तसेच शेतकरी कुटुंबातील स्त्रिया पुरुषांपेक्षा अधिक सामर्थ्यशील असतात असे यावरून दिसते.

जातीयवादाला विरोध करणारी कासा माणूस हाच एकमेव धर्म मानते म्हणूनच ती मुस्लीमांच्या दंगलीच्यावेळी मदिनाच्या मुलाला सांभाळते. यावरून तिच्यातील माणूसकीचे दर्शन घडते.

आपल्या सुनेवर ती मुलीप्रमाणे प्रेम करते. सुनेला दिवस गेलेले समजताच ती इमाम सायबाला मुलगा व्हावा म्हणून नवस बोलते. यावरून कासा पुरुषप्रधान संस्कृतीचा स्वीकार करताना दिसते. शिक्षण नसल्यामुळे अज्ञान असणारी कासा गोपाळ नापास झाला म्हणून मास्तरला शिष्या देते. यावरून तिच्या स्वभावातील अज्ञानपण प्रतीत होते. आईला दोन्हीही मुले समान असतात परंतु तरीही कासाला बाहेरगावी नोकरी करणाऱ्या गोपाळाविषयी अधिक काळजी वाटते. तसेच धाकट्या मुलीकडे कोण जात येत नाही म्हणूनही कासाला तिची काळजी वाटत असते. म्हणून ती गोपाळला तिच्याकडे जाऊन येण्यास सांगते. यावरून तिच्या मनातील आपल्या मुलांविषयीचा जिव्हाला व्यक्त होतो.

एकेकाळी विष्णू कारभार्याविषयी मनामध्ये अत्यंत चीड असणारी कासा जेव्हा कारभारी नातीचे लग्न गोपाळबरोबर लावण्याचा विचार व्यक्त करतो तेव्हा ती सर्व राग, द्वेष विसरून लग्नाला तयार होते. तिला हा गोपाळचा मोठेपणाच वाटतो. यावरून तिच्या स्वभावातील स्वाभिमान दिसून येतो.

अशाप्रकारे कासा ही एक स्त्रीव्यक्तिरेखा अतिशय समर्थपणे लेखकाने येथे रेखाटली आहे. तिच्या माध्यमातून एक ग्रामीण स्त्री वाचकासमोर आणण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला दिसतो. या स्त्री व्यक्तिरेखेमुळेच इतर व्यक्तिरेखांना उठावदारपणा आलेला आहे. ग्रामीण संस्कृतीचे जतन करणारी ही ग्रामीण स्त्री आहे. त्यामुळे ही व्यक्तिरेखा अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

६. धुरपा

धुरपा ही शेतकरी कुटुंबातील कष्टाळू स्त्रीचे प्रतिनिधीत्व करणारी स्त्री व्यक्तिरेखा आहे. ती रंगाने काळी पण नाका डोळ्याने सुरेख असते. कष्टाळू, सहनशीलता आणि समज असणारी शेतकरी कुटुंबातीलच नामुच्या मामाची पोरगी आणि नामुची बायको म्हणून ती वाचकासमोर येते. लग्नानंतर नामू बरेच दिवस

तिच्याशी बोलत नसतो. तिच्याबरोबर संसार करण्यासही तो नकार देतो. पण तरीही ती हताश न होता चिवटपणाने नवऱ्याचे वागणे सहन करते. नवऱ्याकडून होणारा कोंडमारा सोसते. शेतामध्ये रात्रंदिवस कष्ट करते. सासू, सासरा, ननंद इ. घरातील सर्वांना जपताना दिसते. कुटुंबातील व्यक्तित्वाप्रमाणेच ती जनावरांनाही जपते.

ग्रामीण पुरुष कष्टाळू, मनमिळावू असला तरी स्वतःच्या स्त्रीच्या बाबतीत मात्र त्याचे वागणे शोषकासारखेच असते. त्यामुळेच या पुरुषप्रधान संस्कृतीची धुरपा ही काही अंशी बळी ठरताना दिसते. नामू तिचा सतत छळ करतो. यातून पुरुषप्रधान संस्कृतीचे वर्चस्व दिसून येते. हा छळसहन करणारी धुरपा आपल्या प्रेमाच्या आणि स्वभावाच्या जोरावर नवऱ्याला जिंकते. त्याच्या मनामध्ये स्वतःविषयी प्रेम उत्पन्न करण्यास ती यशस्वी ठरते. त्याचबरोबर कुटुंबालाही योग्य दिशा दाखवण्याचे कार्य ती करते.

कमी वयात आणि तेही नवऱ्याच्या मनाविरुद्ध लग्न केल्यामुळे लग्नानंतर तिला काही दिवस नवऱ्याचा त्रास सहन करावा लागतो. सुरुवातीला नामू तिच्याशी एक शब्दही बोलत नव्हता. धुरपा तर नामुसमोर एक शब्द बोलायलाही घाबरत होती. म्हणूनच सासूच्या आणि नामुच्या बोलण्यात स्वतः तोंड घालण्याचे ती धाडस करित नसे. लग्नानंतर नामुने तिच्याशी ठेवलेल्या अबोलामुळे तिचा कोंडमारा होतो. तिला नवऱ्याचा थोडाही सहवास लाभत नाही. म्हणून ती नवऱ्याचा प्रेमळ शब्द ऐकण्यासाठी आणि त्याच्या सहवासासाठी आतूर झालेली असते. तरीही सुरुवातीचे काही दिवस नामू तिची कोणतीही इच्छा पूर्ण करत नाही. तिच्या या विचारातून लेखकाने एका वैवाहीक स्त्रीची नवऱ्याविषयीची अतृप्त इच्छा व्यक्त केली आहे. स्त्रीला संसारिक सुख, नवऱ्याचे प्रेम मिळाल्यानंतर ती कसलेही कष्ट करण्यास सहज तयार होते. याठिकाणी मात्र धुरपा फक्त कष्टच करत असते. तिला नवऱ्याचे प्रेम मिळालेले नसते. ते धुरपाच्या माध्यमातून लेखकाने येथे व्यक्त केले आहे. धुरपाला

वाटते पती कुळवत असतील तर आपण कुळवामागे काशा वेचण्यात, मोट चालवत असतील तर आपण दारे धरावीत आणि आपण भाकरी टाकत असताना त्याने चुलीपुढे बसावे. यातून एका स्त्रीची अतृप्त इच्छाच येथे व्यक्त होते.

मुलगा श्रीराम बापाबरोबर औतावर बसलेला पाहून धुरपा विचार करू लागते की, बापाचे सारे आयुष्य शेतात राबण्यात गेले. आपले आयुष्यही शेणामुतातच चालले. तेव्हा आपल्या मुलाला तरी हे दिवस येऊ नयेत म्हणून त्याला शाळा शिकवण्यासाठी ती धडपडत असते. येथे धुरपाची शिक्षणाविषयीची ओढ आणि महत्त्व व्यक्त होते. ती म्हणते, “माय बापाचा जलम तर असाच चालला कुळवाच्या रुमण्याम्हागं हिंडण्यात. आपला बी जलम शेणामुतातलाच. सारा संवसार चिंघा बोंधाचा. पर ह्या सोन्यासरक्या लेकरावाचं कसं ? का व्हय माय, देवानं लई धापाच लेकरं दिलाय मनायला ! आसायला वाणीतिनेचे दोन दिवे अन् त्येंचीबी आपल्यावनीच परवड करावं ?”^{३०} यावरून असे दिसते की, धुरपाला आपल्या दोन मुलांविषयी काळजी वाटत असते. श्रीराम वडीलांबरोबर शेतात जाऊ लागतो तेव्हा श्रीरामने शेतात न जाता शिकून नोकरी करावी अशी धुरपाची तळमळ असते. कष्ट करण्याची जिद्द, शेतीविषयी आवड आणि पाठीराखा म्हणून धाकटा दीर असणाऱ्या गोपाळाविषयी आपूलकी आणि अभिमान तिच्यातून व्यक्त होतो. गोपाळसारखा भाऊ नामूला लाभला म्हणूनच शेतात विहीर झाली असे धुरपाला वाटत असते. तसेच काही प्रसंगी नामू निराश होऊन घरात बसून राहत असे तेव्हा त्याला धीर देण्याचे काम धूरपा करते. कर्ज काढून विहीर करण्यास नामुचा विरोध करतो. तेव्हा धुरपा म्हणते, “तुमी तर न्हाई तिच फाटे फोडीत बसताव माय. जी व्हईल ती तवाच्या तवा बगायला यील मन. तुमी आता थिर च्हावा अन् सारी जोडणी करायचं बगा.”^{३१} स्वतःच्या नवऱ्याला धीर आणि पाठबळ देणारी धुरपा येथे चित्रित झाली आहे.

विहीरीचे काम चालू असताना मध्येच पैशाचा तुटवडा भासतो, कोणीही पैशाचे नाव काढू देत नाही. नामूच्या तोंडाला कोरड पडल्यासारखे होते. तेव्हा धुरपा स्वतःचे लग्नातले चांदीचे तोडे नामूला देते. यातून तिच्या मनाचा मोठेपणा आणि स्वतःच्या दागिण्यापेक्षा शेतीच्या कामाला महत्त्व देणारी धुरपा समोर येते. विहीरीचे काम चालू असताना धुरपाला डोक्यात आणि कमरेला मार लागतो. तरीही विहीरीचे काम बंद पडू नये म्हणून ती मुकपणाने त्रास सहन करते. यावरून स्वतःच्या जीवापेक्षा शेतीच्या कामाला महत्त्व देणारी धुरपा दिसते.

७. शांता

हरिबा बिरादराची व कासा आक्काची सर्वात धाकटी सून, गोपाळ गुरुजींची बायको आणि विष्णू कारभारी या सावकाराची एकुलती एक नात म्हणजे शांता. शांता ही श्रीमंत घराण्यातील मुलगी असते. तिने आजपर्यंत कधीही शेतामध्ये काम केलेले नसते. तरीही तिला कशाचाही गर्व नसतो. गोपाळच्या म्हणण्यानुसार ती घरातल्या कामाबरोबर शेतातही राबते. तिला कोणतेही काम करण्यात कमीपणा वाटत नाही.

नामू आणि गोपाळचे घर फोडावे म्हणून सावकार डाव खेळतो. त्यासाठी शांताचे गोपाळशी लग्न लाऊन देतो. हे गोपाळला समजताच त्याला सावकाराचा राग येतो. त्यामुळे गोपाळ शांताला नोकरीच्या गावी घेऊन जात नाही. याचा त्रास शांताला सहन करावा लागतो. या व्यक्तीरेखेच्या संदर्भात वासूदेव मुलाटे म्हणतात, “शांता श्रीमंत घरातील लेक असली तरी ती सासरी गरीबीत समाधानाने राहते. नुसती राहते असे नाही तर घरातील सर्वांच्या बरोबरीने कष्ट करते. मुकपणाने दुःख सोसते.”^{३२} यावरून शांताच्या मनमिळावू आणि सर्वसमावेशक वृत्तीचे दर्शन घडते.

शांताने शेतात काम करू नये अशी आक्काची इच्छा असते पण शांता कोणतेही काम करण्यास मनापासून तयार असते. म्हणून ती म्हणते, “उगू गप्प बसा

वो माय आक्का. मी का कदी नगं मंटले काय मनावं हीरीच्या कामाला... चला भावजी, उद्यापासून मी बी येते. कामं केल्यानं का माणूस झिजतय का काय मनावं !”^{३३} यावरून शांता खेड्यातील आपल्या कुटुंबाशी मिळून मिसळून राहताना दिसून येते. तिला कसल्याही प्रकारचा गर्व नसतो. ती स्वतःहून शेतात कामाला जाते. यावरून तिची कष्ट करण्याची वृत्ती येथे दिसून येते.

यावरून असे दिसते की, शांताही श्रीमंत घराण्यातील मुलगी असूनही सून म्हणून शेतकरी कुटुंबामध्ये सुखा-समाधानाने राहते. तीच्या मनामध्ये कोणत्याही प्रकारचा न्युनगंड नसतो. सर्वसमावेशक व मनमिळावू स्वभावधर्म असणारी शांता ही स्त्री व्यक्तिरेखा येथे चित्रित केली आहे.

८. हाणमू

हरिबाच्या पहिल्या बायकोचा मुलगा, आई लहानपणीच वारल्यामुळे पहिल्यापासूनच पोरका झालेला हाणमू, घरात असेल ते खातो आणि पडेल ते काम करत असतो. तो कधीही रुसत किंवा रागावत नाही. शेतामध्ये बैलांप्रमाणे राब-राब राबतो. नामुचा हा सावत्र भाऊ घरात सर्वात मोठा असल्यामुळे घरातील सर्व कष्टांची कामे तोच करत असतो.

सावकाराने कर्जासाठी आपल्या पंचायती घातल्या म्हणून तो सतत दुःखी राहतो. आपल्या मनातील विचार कधीही बोलून दाखवत नाही. त्याचा स्वभाव थोडा एककली असतो. काहीही न बोलता तो मनातल्या मनात गुदमरत असतो. अशा स्वभावामुळेच तो आफू खाऊन आत्महत्या करतो.

धाकटा भाऊ नामुवर त्याचे आतोनात प्रेम असते. कधी-कधी नामू रागावून रुसून बसतो. तेव्हा हाणमू त्याचा रूसवा काढतो. आपल्या लग्नामुळे कर्ज झाले याची खंत त्याला सतत भेडसावते. म्हणून तो म्हणतो, “आपल्यामुळं दादाला भिरूड लागल्यावानी झालं. ह्या लगना वाचून काय आडलतं ? आजून चार दोन

वर्सनिं उशिर झालासता तरीबी भागलासतं पण ही नसल्याली गिरा लागून बसली म्हागं.”^{३४} विष्णू कारभारी जेव्हा सारे गुंडाळून ठेऊन बोलू लागला तेव्हा हाणमुला स्वतःचीच लाज वाटते आणि रागही येतो. आपल्यामुळेच दादाला सावकाराचे बोलणे सहन करावे लागते म्हणून त्याला त्याचा पश्चाताप होतो.

कारभान्यानी चावडीत सर्वासमोर केलेला अपमान त्याला सहन होत नाही. हाणमुचा राग अनावर होतो. त्याचा स्वभाव गप्प राहण्याचा असल्यामुळे तो राग व्यक्त करत नाही. पण त्याच्या शारिरीक हालचालीवरून त्याच्या रागीट स्वभावाचे आणि स्वतः विषयीच्या अगतिकतेचे दर्शन घडते. “हाणमूच अंग तापानं चरचरा भाजलालेलं. डोळ्यातून घळघळा पाणी. नामूनं त्याला बळनच उठवला. दोघं जनावराच्या कोट्याकडं गेले. आणि हाणमू हंबरडा फोडून भावाच्या गळ्याला पडला.”^{३५}

हाणमू उंचापुरा, गोरापान अगदी बापासारखा दिसत होता. जन्मात कधी रूसणे-फुगणे त्याला माहित नव्हते. जेवायला बसला की ताटात जे असेल ते डोळे झाकून खायचा. घरातल्या सान्यांपेक्षा नामुवर जास्त जीव लावायचा. लग्न झाल्यापासून नामू मनासारखी बायको नाही म्हणून धूपत बसायचा. तेव्हा हाणमू त्याची समजूत काढत होता. यावरून हाणमुची समजूतदार वृत्ती दिसून येते. नामुला समजावताना तो म्हणतो, “आसं येड्यावानी करूनी नामा. लोक आपल्यालाच हसतय गा. आता जी झालं ती झालं. सारं संबाळून घेवं लागतय. आन् तू आसा वागलालास की माजे बी हातं पाय गळून जात्यात.”^{३६} असे नामूला समजावणारा हाणमू लग्नाला काढलेल्या कर्जामुळे दादाला लोकांचे बोलणे सहन करावे लागते म्हणून आबराळून जातो. आपण काहीही करत नाही, फक्त खायला भार आहोत असे हाणमुला वाटते. जन्मापासूनच वनवास भोगत असलेला हाणमू या कर्जाच्या वनव्यात होरपळून निघतो.

कासाचे रोजचच टोचून बोलणे ऐकून गुडघ्यात मान घालून बसलेला हाणमू तिला म्हणतो, 'आक्का मी का हेवडा जड झालो का ये । आसं का बोललालीस' यावरून हाणमूचा केविलवाणा स्वभाव आणि स्वतःची अगतीकता दिसून येते. येथेच खऱ्या अर्थाने त्याच्या जगण्याचे खच्चीकरण झालेले दिसते.

एकंदरीत, हाणमू ही व्यक्तिरेखा सहनशीलतेचा अभाव असणारी, एकलकोंडी, स्वतःच्याच विचारात गुरफटणारी दिसते. त्याच्या वाट्याला जन्मापासूनच एकटेपण आलेले असते. त्यामुळे असेल त्या परिस्थितीशी सामावून घेण्याची वृत्ती असणारा हाणमू येथे चित्रित झाला आहे.

९. नारायण बेरड

कादंबरीतील अन्य व्यक्तिरेखांप्रमाणेच ही व्यक्तिरेखाही तितकीच महत्त्वाची आहे. कादंबरीची सुरुवातच या व्यक्तिच्या प्रवेशाने होते. नारायण बेरड म्हणजे विष्णू कारभान्याचा गडी आहे. तसे पाहिले तर गावातील लोकांना शासकिय माहिती पुरवण्यासाठी पोलिस पाटलाच्या हाताखाली त्याची सरकारी नोकरी असते. गावात दवंड्या देणे, गावची माहिती सरकारला देणे ही त्याची कामे पण विष्णू कारभान्याने पैशाच्या जोरावर त्याला त्याचाच गडी केला होता. विष्णू कारभान्याच्या कर्जदाराला बोलवून आणणे, सावकाराचा निरोप पोच करणे, त्याचबरोबर घरचीही सर्व कामे त्याला करावी लागतात.

हरिबाच्या घरी कारभान्याचा निरोप घेऊन येतो. पण कासाला साक्षात विष्णू कारभारीच त्याच्या रुपात दिसतो. बेरड म्हटलं की विष्णू कारभारी असे एक समीकरणच तिच्या मनात तयार झालेले असते. दुसऱ्या कोणत्याही कामासाठी तो कधी घरला येत नसे. भाकरी करता करता नारायण बेरडाच्या आवाजाने कासा दचकते. आज ना उद्या हा बाबा आसा काठी आपटत दारात येणारच याची खात्री तिला असते. "सकाळी खाट् खाट् काठी आपटत नारायण बेरड दारात येऊन उभा

राहिला.” आणि “जोडा वाजवीत नारायण बेरड वाड्याची चोप उतरून गेला.”^{३७}

यावरून त्याच्या डोक्याएवढी उंच असणारी जाड काठी घेऊन येणारा बेरड पायात जाड-जूड कोल्हापूरी आवाज देणारी चप्पल घालत असावा असा काठीचा आणि चप्पलचा आवाज काढीत येणारा नारायण बेरड वाचकाच्या नजरेसमोर उभा राहतो.

एखाद्या कर्जदाराच्या मागे लागला म्हणजे नारायण बेरड त्याचा पिछा सोडत नसे. जोपर्यंत त्याची भेट होत नाही. तोपर्यंत रोज त्याच्या घरी काठी आपटत येत असे. कासा त्याला हरिबा आला नाही म्हणून परत पाठवत होती. पण एकेदिवशी दिंडीबरोबर हरेबा घरी आल्याची बातमी समजताच बेरड घरी येऊन दारात उभा राहतो आणि हरिबाला कारभान्याकडे घेऊन जातो. यावेळी बळी व तुकारामला बोलवायला आलेला नारायण कर्जाच्या कामासाठी आलेला नाही तर हरिबाविरूद्ध केलेल्या कारस्थानासाठी तुकारामला बोलवायला आला होता. म्हणूनच तो हळू आवाजात म्हणतो, “तुकाराम, कारभान्यांनी जरा यिवून जावा मंटल्यात म्हाडीवर... दोगालाबी या मंटल्यात. आन् ते बी आत्ताच्या आत्ता.”^{३८} त्यांना घेऊन नारायण बेरड निघतो. यातून सांगितलेले काम चोख करणारा नारायण बेरड प्रसंग, परिस्थिती पाहून आवाजात चढउतार करताना दिसतो.

माणिकराव पाटलांनी हाक मारताच नम्रपणाने ‘जी पाटील’ म्हणून कानाइतकी उंच काठी घेऊन नारायण बेरड समोर जाऊन उभा राहतो. पाटलांनी काहीही काम सांगितले तरी ती ‘जी’ म्हटल्याशिवाय जात नाही. बेरडाला फक्त काम करणेच माहिती होते. त्याचा गावातील चाललेल्या कुरघोड्यांशी काहीही संबंध नसतो. त्यात तो तोंड घालण्याचा कसलाही आणि कधीही प्रयत्न करत नाही.

घोडीवर बसून पाटील निघाले की, त्यांच्या पाठीमागे धावत, धापा टाकत नारायण बेरड जात असे. गावात पोलीस आल्यानंतर नारायण बेरडाची धावपळ होत होती. अशावेळी गावकऱ्यांना बोलावण्याचे काम एकट्याकडेच असायचे. यावेळी

बेरडाने माणिकराव पाटील आणि केशव पाटील या दोघांनाच बोलावून नेले होते. विष्णू कारभाऱ्याला मात्र त्याने बोलावले नाही. यावेळी नारायण बेरड सरकारी कर्मचारी असल्याने मोहरीर सांगतील तेच काम करताना दिसतो.

गावात मोहरीर आला किंवा मोठा अधिकारी आला की त्याचे दप्तर, बॅग, वागवायचे काम बेरडाचे असायचे. त्याचबरोबर गावाचे रक्षण करण्याची जबाबदारीही त्याचीच होती. म्हणूनच संध्याकाळी बलसुरच्या बाजूने बार उडू लागले तेव्हा नारायण बेरडानेही बंदूक ठासून ठेवली होती. याठिकाणी तो गावचा रक्षक या नात्याने वाचकासमोर येतो. अशाप्रकारे पोलिसपाटलाचा शिपाई असणारा नारायण बेरड गावातील सावकाराचाच सेवक म्हणून अधिक काम करताणा दिसतो. तसेच तो गावचा रक्षक म्हणूनही चित्रित झाला आहे.

४. कोंडीबा सावकार

विष्णू कारभाऱ्याचा सहकारी आणि गावचा दुसरा सावकार. अतिशय चेंगट वृत्तीच्या कोंडीबाला सर्व गाव कोंडीबा सावकार म्हणून ओळखते. तो सतत विष्णू कारभाऱ्याच्या बगलेत बसलेला असतो. विष्णू कारभाऱ्याच्या हो ला हो म्हणणारा कोंडीबा विष्णू कारभाऱ्याचा चेला होता. त्याची सतत स्तुती करणे एवढेच कार्य तो करत असे. यावरून त्याची लाचार वृत्ती दिसून येते.

कर्जाच्या विळख्यात अडकलेल्या शेतकऱ्याची शेती कारभाऱ्याच्या नावावर करण्यासाठी शेतकऱ्याला राजी करण्याचे कार्य तो करत असे. त्यासाठी तो शेतकऱ्याच्या घरी जाऊन त्याचे मत परिवर्तन करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याचे विचार धूर्त होते. शेतकऱ्याला कर्जातून वर काढण्याऐवजी तो त्याला खाली दाबण्याचा प्रयत्न करीत असे. कोंडीबा दिसायला एकदम साधा होता. त्याची कपडे पाहिली तर त्याला कोणीही सावकार म्हणणार नाही. सतरा ठिकाणी फाटलेला, मळका शर्ट तो घालत होता. यावरून कोंडीबा सावकार किती चेंगट वृत्तीचा माणूस होता, हे समजते.

कोंडीबाला हातानं डिवचून कारभान्यानं विचारले की, 'व्हय कोंडीबा, खरं हाय का न्हवं माजं बोलणं.' तो म्हणायचा, "त्येच्यात खोटं काय कारबारी! माणसानं लोकाचं देणं उरावर हाय मंटल्यावर आपल्या बारा भानगडी बाजूला सारावं लागतय. एकांच्या वक्ताला शेतं बाडी बी फुकून टाकावं. पण देणाऱ्याचं देणं सारावं लागतय."^{४९} लोकांच्या मुंड्या मुरगाळून खाण्यात कोंडीबाचा जन्म जातो. त्यामुळेच अशा व्यक्तीचं सकाळी तोंड पहाणे सुद्धा गावातील लोक अपशकुनी समजत. कर्जाच्या ओझ्याखाली आलेल्या शेतकऱ्यांच्या शेतीवर डोळा ठेवणारा सावकार त्यासाठी मध्यस्थी पाठवून जमिनी मिळवण्याचा प्रयत्न करी.

शेतकऱ्यांच्या असह्यतेचा, दुर्बलतेचा फायदा उठवणारा कोंडीबा विष्णू कारभान्यासारख्या धूर्त सावकारांना मदत करून शेतकऱ्याला बेघर करण्याचा प्रयत्न करतो. शेतकऱ्यांच्या शेतीवर डोळा असणारा धूर्त कोंडीबा कारभान्याची बाजू घेताना दिसतो. त्यामुळेच तो कधीही कर्जदाराला कर्जमुक्त होऊ देत नसतो.

११. केशव पाटील

केशव पाटलांकडे पिढीजात पाटीलकी आलेली असते. त्यामुळे गावचा पाटील म्हणून सान्या गावभर त्यांचा दरारा होता. केशव पाटील देवादिकाला मानणारे होते. पोथीचा अर्थ सांगणे, भजन, कीर्तनही ते करत होते. त्यामुळेच सारा गाव त्यांच्याळडे चांगल्या भावनेने, एक आदर्श व्यक्ती म्हणून पहात होते. एखाद्यावर अन्याय होत असेल तर त्याला न्याय मिळवून देण्यासाठी खंबीरपणे त्यांच्या पाठीशी केशव पाटील उभा राहात. त्यांचा भाऊ गावचा सरपंच पण तो केशव पाटलांपेक्षा वेगळ्या स्वभावाचा आणि विचाराचा होता.

केशव पाटलाचा गावावर आणि अन्याय करणाऱ्या लोकांवरही मोठा वचक होता. म्हणूनच विष्णू कारभान्यासारखा गावाला बोलू न देणारा सावकार केशव पाटलासमोर मान वर करून बोलत नसे. एवढेच नाही तर तालुक्याचा मोहीरही

गावात आल्यानंतर केशव पाटलांच्या विचाराशिवाय कोणताही निर्णय घेत नसे. त्यामुळेच हरिबासारखा निष्पाप शेतकरी धूर्त सावकाराच्या विळख्यातून सुटू शकला.

संपूर्ण आयुष्य इमानदारीने जीवन जगणाऱ्या केशव पाटलांनाही चालू परिस्थितीनुसार मोहरीर साहेबाला चारशे रुपये लाच द्यावी लागते. पण त्याहीपेक्षा सरकारी कचेरीत नेऊन कापल्या जाणाऱ्या एका कष्टाळू शेतकऱ्याला सोडवण्याचं धाडस त्यांनी केले. गावातला तंटा गावातच मिटवीला यातच त्यांची पाटीलकी अबाधीत असल्याचा दाखला मिळतो.

विष्णू कारभारी चावडीवर आल्यानंतर हरिबाला कर्जाच्या पैशासाठी रागावून बोलतो तेव्हा केशव पाटील त्याला फटकारताना म्हणतात, “पण तुमची तर सावकारीच हाय कारबारी. देणं घेणं मंटल्यावर म्हागंपुडी तर चालतच असतय. गडी बंडाळीत पडलाय. न्हाई तर आसं हितके दिवस कुणाचं देणं ऊरावर ठिवून घेणारा न्हवं. आन् शेवटाला तुमचं व्याज तर चालू हायच की.”^{४०} विष्णू कारभारी तोंड उघडायच्या आधी केशव पाटील हरिबालाही म्हंटला, ‘व्हय हारीबा, कारबारी वायदा सरून गेला मंत्यात. देणाऱ्याचं देणं टाळूनी सारून?’ याठिकाणी केशव पाटलाची कल्पकता आणि हजरजबाणीपणा दिसून येतो.

कोंडीबा, विष्णू कारभार्याची बाजू घेऊन मध्येच हारिबाला बोलतो. तेव्हा केशव पाटील त्याला थांबवतो. हरिबा काहीतरी करून कारभार्याला दिवाळीपर्यंतची मुदतवाढ मागतो. पण कारभार्याचा हरिबावर विश्वास राहिला नव्हता म्हणून तो पाटलांना जबाबदारी घेण्यास सांगतो. तेव्हा केशव पाटील म्हणतात, “लागलं कारभारी माज्याकडं. दिवाळीच्या पाडव्या पातोर हारीबानं न्हाई सारला तुमचं देणं तर मी सारलं करतो.”^{४१} एखाद्या शेतकऱ्याच्या हितासाठी स्वतः जामीन राहणारे पाटील येथे दिसतात. केशव पाटील पोथी वाचायला बसले अन् हरिबा अर्थ सांगायला बसला की पोथी ऐकणाऱ्यांना धन्य झाल्यासारखं वाटायचे. यावरून केशव पाटलांची अद्यात्मीक वृत्ती दिसून येते.

पाटील स्वतःहून कधीच कोणाच्या घरी जात नसत. कुणाकडे काही काम असेल तर माणूस पाठवून बोलावून घेत. पण यावेळी पाटील स्वतः कारभाऱ्याच्या घरी आले तेव्हा विष्णू कारभाऱ्याची तारांबळ उडते. त्याच्या मनात धडकी भरते. यावेळी पाटील कारभाऱ्याकडे गावची इज्जत राखण्यासाठी गेले होते. गावातील तंटा गावातच मिटावा म्हणून ते विष्णू कारभाऱ्याला समजावताना म्हणतात, “गावातली गोष्ट गावातच मिटल्याली बरी. आज पातोरे पोलीस आल्याला न्हाई ह्या गावात. आता ही गोष्ट भाईर गेलीच तर हारिबाची तर धुळधाण व्हाईलच सारी. पण गावाची तर का लई शोभा वाढणाऱ्याय?”^{४२} एका बाजूला गावाची इज्जत राखणे, दुसरीकडे हारिबासारख्या निष्पाप शेतकऱ्याची यातून सुटका करण्यासाठी धडपडणारे पाटील येथे दिसतात.

योग्यवेळी योग्य निर्णय घेणाऱ्या पाटलांनी मोहरीरला घरी नेऊन जेवण घातले आणि माणिकरावाच्या सहकार्यांनी भांडण मिटवले. त्यामुळे गावाची इज्जत वाचली, हारिबावरील संकट टळले आणि यामुळे पाटलाच्या पाटीलकीचा मानही अबाधीत राहतो. अशाप्रकारे गावाचा पाटील या नात्याने केशव पाटील वाचकासमोर येतात. इमानदार वृत्ती आणि न्याय करणारी तसेच धाडशी आणि हुशार असणारी व्यक्तिरेखा शेषराव मोहिते यांनी चित्रित केली आहे.

१२. माणिकराव पाटील

गावचे पोलीस पाटील असल्यामुळे केशव पाटलांच्या मागे यांचाही दरारा असतो. माणिकरावांचा स्वभाव तसा चांगला होता. परंतु विष्णू कारभाऱ्याच्या सहवासात आल्यानंतर थोडा बिघडतो. काही काळानंतर पून्हा चूक समजून येते. काही काळ केशव पाटलांच्या विरोधात काढला परंतु मोहरीर गावात आल्यानंतर आपलाच डाव आपल्यावर उलटला तेव्हा माणिकरावांनी केशव पाटलांच्या मदतीने गावातला वाद मिटवला. माणिकराव पाटील आणि केशव पाटील यांच्यातला विरोध

हा पिढीजात विरोध होता. तो पुढेही तसाच चालू राहिला. त्यामुळेच केशव पाटलांबरोबर काही कारण नसताना त्यांचा विरोध चालू होता.

विष्णू कारभाऱ्याच्या माडीवर माणिकरावाला तुकाराम सांगतो की, हाणमुच्या मागे-पुढे पाहण्यास कोणी नाही. तेव्हा माणिकराव त्याला म्हणतो, “म्हागं पुडी कोण नसायला काय झालं रे ? पाटीवर पाय दिवून आलो नसचाल. पण तुमी भाऊच नव्हं त्येचे ? तुमी बी हातंपाये गळून गेल्यावानी बोलल्यावर दुसरे कोण म्हारं मांग उटणार हायते व्हय रे ? त्येचं काय झालं मन ईचारपूस करायला !”^{४३} असे म्हणणारा माणिकराव जेव्हा कारभारी त्याच्यावर रोष ठेऊन बोलतो तेव्हा त्याला आपल्या कुटुंबाची, नोकरीची काळजी वाटते. त्यामुळे न्याय करणारा माणिकराव नजाणतेपणे कारभाऱ्याच्या गोटात जातो. आपण काही हालचाल केली नाही तरी हा बारागड्यांचा कारभारी आपल्यालाच सुखाने राहू देणार नाही म्हणून माणिकराव पाटलांनी कारभारी सांगतील ते करायचे ठरवले. याठिकाणी माणिकरावाचा स्वार्थी स्वभाव दिसून येतो. माणिकराव हरिबाच्या विरोधात कारवाई करण्यास सुरुवात करतो. तेव्हा त्यांनी हरिबाच्या दोन पुतऱ्यांना फितवून सांगितले की, “आता ठाण्याला जाऊन दरखास्त देवं लागतय पोरानू. आन् चुलता चुलतीनच हाणमूला ईख घालून मारले मनून सांगावं लागतय तुमी.”^{४४} यामध्ये तुम्ही सांगितले आहे तसेच लिहिल्याले आहे. यापुढे मी आणि कारभारी सांगतील तसेच बोलायचे आणि राहायचे. असे माणिकराव त्यांना सांगतो. यातून माणिकरावाची सुड व भ्रष्ट वृत्ती दिसून येते. विष्णू कारभारी केशव पाटलाच्या विरोधात माणिकरावाला भडकावतो आणि या पेटलेल्या आगीत फक्त तेल ओतण्याचे काम करतो.

माणिकरावांनी हरिबांच्या विरोधात केस रंगवून दिली होती. त्यासाठी घेतलेले जामीन हरिबाचे दोन पुतणे मोहरीरसाहेबाच्या समोर घाबरून गेले आणि त्यांनी जबानी बदलली तेव्हा माणिकरावाचे पाय जमिनीवर थबकेनात. त्याचे

अवसान गळून जाते. म्हणून तो आता स्वतः होऊनच केशव पाटलांकडे जाऊन 'तुम्हीच बगा पाटील' म्हणून केस मिटविण्याचा प्रयत्न करतो. यावरून माणिकराव पाटील हा वेळ, प्रसंग, परिस्थिती पाहून रंग बदलण्याची वृत्ती असणारा पोलीस पाटील दिसतो.

१३. म्हादा व रखमा

म्हादा आणि रखमा दोघे नवराबायको असतात. हे दोघेही नामुच्या शेतामध्ये रोज कामासाठी येत असतात. नामू शेतातील कोणतेही काम असले तरी त्यांच्याशिवाय दुसऱ्यांना सांगत नाही. त्याला इतरांनी केलेले काम पसंत पडत नव्हते आणि म्हादा व रखमालाही जगण्यासाठी आधार होत असे. त्यांना रोजगार मिळावा हाही नामुचा उद्देश असतो. त्यातच रखमा ही धुरपाच्या गावची असल्यामुळे तिची आणि धुरपाची रास चांगली जुळते. दोघेही एकाचवेळी या गावात नांदायला आल्या होत्या. या दोघांनाही नामू व धुरपाप्रमाणे दोनच मुले होती. पण त्यांचे हातावरले पोट होते. कष्ट करून रोजची रोज कमवून आणायचे आणि टिकवून खायचे. एक दिवस काम नाही मिळाले तर चूल पेटायची पंचायत व्हायची. त्यामुळेच नामुने त्यांना आपल्याकडेच रोज कामाला सांगितलेले होते.

नामुने सांगितल्याबरोबर म्हादा व रखमा कामाला आले नाहीत असे कधी होत नसे. रखमाची नामुच्या घराशी जवळीक असल्यामुळेच ती अधिकाराने बोलत असे. विहीरीचे काम करत असताना धुरपाला दगड लागल्यामुळे रखमाला तिची काळजी वाटते. तेव्हा ती नामुला म्हणते, "आबा, तुमी माणसं शाणे हाव का येडे हाव गा ! तुज्या हीरीला न्हिऊन जाळ लाव तिकडं. धुरपाला किती जिजावून जास्ती झालय. जरा तर तिच्याकडं ध्यान देवं का न्हाई गा !"^{४५} नामू बिरादराच्या कुटुंबाच्या सुख दुःखात सहभागी होणारे हे कुटुंब नामुच्या घरातील एखादी व्यक्ती आजारी पडली तर ती आपलीच आहे असे समजून त्याची मनापासून काळजी घेताना दिसते.

नामूला साथ देणाऱ्यांपैकी खंबीरपणाने साथ देणारा म्हादा ही व्यक्तिरेखा येथे महत्त्वपूर्ण ठरते. नामुची चाललेली धावपळ आणि हाल पाहून म्हादा व रखमा आपले रोजगाराचे पैसेही मागत नाहीत. यावरून वेळ, काळ आणि परिस्थितीची जाण जपताना दिसतात. घरची परिस्थिती अत्यंत वाईट असताना, एकवेळचे जेवण मिळत नसतानाही ते नामूला व त्याच्या कुटुंबाला सांभाळून घेतात, यातच त्यांच्या मनाचा मोठेपणा दिसून येतो.

‘धूळपेरणी’ मधील व्यक्तिरेखा

१. श्रीराम

श्रीराम हा शेतकरी कुटुंबातील नामू आणि धुरपाचा एकुलता एक मुलगा आणि या कादंबरीचा नायक आहे. गोपाळ मास्तरसारखा शिक्षित चुलता त्याला लाभतो. श्रीरामला आपल्या शेतीचा मनापासून लळा लागलेला असतो. आई-वडिलांप्रमाणेच आपणही शेतीच करावी अशी त्याची बालपणापासूनची धारणा असते. नवीन शेती, विहीर, इंजिन, पिके यांच्यात रमणारे त्याचे मन त्याला अभ्यासातून परावृत्त करते. म्हणूनच त्याला शाळा म्हणजे अपंग व्यक्तिसारखी वाटते. आपली पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेली शेती या शाळेसाठी सोडून देण्याची वेळ आपल्यावर आली म्हणून तो म्हणतो, “असं धढधाकट असताना उघड्यावर टाकून लुळपांगळं करणारी शाळा! कुणी आणि कशासाठी काढली असलं ? आणि त्या शाळेत आपला जीव रमत नसलं तर! आपण मन लावून अभ्यास करीत नाही म्हणून बाईसहीत सगळेजण नाराज आहेत आपल्यावर.”^{४६} श्रीरामला ही शाळा म्हणजे निरुपयोगी वाटते. अशा या निरुपयोगी शाळेविषयी त्याची आणास्था येथे व्यक्त होते. त्याला ही शाळा म्हणजे निर्जीव शिक्षण देणारी वाटते तर कुणबीक म्हणजे जिवंतपणाची जाणीव, मळे, पक्षांचे थवे यात त्याचे मन रमते.

रात्रंदिवस अभ्यास करूनही या शिक्षणामुळे आपल्या शेतीची काहीही सुधारणा होऊ शकत नाही. म्हणून हे शिक्षण म्हणजे निरर्थक आहे असे श्रीरामला

वाटते. आपण शाळेत जातो ही एक प्रकारची शिक्षाच भोगत आहोत असे त्याला वाटते. त्यामुळेच शाळेत शिकत असताना त्याला शेतातील अवजारे, वस्तू डोळ्यासमोर दिसतात. हे त्याच्या परीक्षा देण्याच्या प्रसंगावरून समजून येते. “सगळी प्रश्नपत्रिका मोठ्या कष्टाने वाचून काढली. त्यातल्या त्यात सोपा वाटलेला एक प्रश्न सोडवायला सुरूवात केली. आणि डोक्यात नुसता लायनर, पिस्टन, गॅसकेट, बेअरींग, नोझल, ऑईलसील, डिझले ऑईल यांचाच कालवा उठला”^{१४७} यातून श्रीरामचे शेतीविषयी, प्राणीमात्रांविषयी व इंजिनविषयीची आपुलकी व्यक्त होते. शेतीचा त्याने घेतलेला ध्यास आणि शिक्षणाविषयीची चीड याटिकाणी व्यक्त झाली आहे.

भूमितीच्या तासाला वर्गातील शिक्षक शिकवताना एक उदाहरण देतात की, ‘दोन सरळ रेषा एकमेकांना छेदतात.’ तेव्हा श्रीरामच्या मनातील उलथापालथ येथे लेखकाने अशा प्रकारे चित्रित केली आहे, “दोन सरळ रेषा एकमेकीला अमुक कोनात छेदून जातात तर डोळ्यापुढं पाण्याचा वाहणारा दंड दिसायचा. आणि त्याला दुसऱ्या आडव्या दंडाने छेद दिला तर ते पाणी कुठे जाईल? असाच डोक्यात कालवा उठायचा.”^{१४८} यावरून असे दिसते की, शरीराने जरी श्रीराम शाळेत असला तरी त्याचे मन मात्र शेतात भटकत असे. त्यामुळेच तो शाळेतील प्रत्येक उदाहरणाला शेतीतील संदर्भ जोडत असे. शाळेत दांड्या मारणारा, मास्तर शिकवीत असताना वर्गात चित्र काढणारा, चित्रकलेची आवड असणारा श्रीराम आठवीच्या बोर्डाच्या परीक्षेत नापास होतो तेव्हा त्याला नापास झाल्याच दुःख आणि शिक्षणातून एकदाचे सुटलो म्हणून आनंदही होतो.

श्रीराम हा एक संवेदनशील, हुशार व काही बाबतीत हट्टी, दुराग्राही, बंडखोर वृत्तीचा मुलगा आहे. तो बोलतो कमी पण विचार खूप करतो. त्यामुळेच त्याची हुशारी आणि संवेदनशीलता त्याला वाचनाकडे वळविते. सुरूवातीच्या काळात तो

साने गुरूजी वाचतो. त्याला कवी ग्रेसच्या कविता आवडू लागतात. नेमाडेंची 'कोसला' त्याला महान कादंबरी वाटते. या सर्वांमधून तो स्वतःची प्रतीमा शोधण्याचा प्रयत्न करत राहतो. यातून त्याची विचारशीलता आणि चिंतनशीलता दिसून येते.

श्रीरामची बंडखोरी अधिक कृतीशील आहे. त्याला सामाजिक बांधीलकीची जाणीव आहे. समाजासाठी काहीतरी करून दाखवण्याची तळमळ आहे. त्यामुळेच डीपटीसायबाने वालेकरविषयी बोलता बोलता म्हटलेल्या, 'जाव द्या याही साल्याला तुरूंगांत खडी फोडायला'. याचा त्याला काही नीट उलगडा होत नाही. माणसाच्या हातून काही तरी गुन्हा घडल्याशिवाय जर का त्याला खडी फोडायची वेळ येत असेल तर आपल्या आई-आबांना कसला गुन्हा केला आहे. असे अनेक प्रश्न त्याला सतत भेडसावत राहतात. त्याबरोबरच गोपाळ मास्तर या आपल्या चुलत्याबरोबर शाब्दिक चकमकी उडतात. तेव्हाही त्याची बंडखोर वृत्तीच दिसून येते.

शिक्षण घेत असताना, सिनेमा पाहताना, चुलत्याशी भांडताना आणि वाचन करत असताना त्याच्या मनातील काळ्या मातीची, हिरव्या शेताची ओढ संपत नाही. आई-वडीलांची शेतातली राबणूक त्याला रक्तबंबाळ करीतच राहते. शेतात राबणाऱ्या असंख्य शेतकऱ्यांविषयी त्याच्या मनात प्रगाढ सहानुभूती वाढते. या शेतकऱ्यांच्या स्थितीत काहीतरी बदल घडवून आणण्याची क्षमता आपण घेतलेल्या शिक्षणामध्ये नाही हे समजल्यामुळे त्याच्यामध्ये वैफल्य येते. म्हणून शेतकरी जीवनाशी फारसा संबंध नसलेल्या समाजवादी चळवळी त्याला आकर्षित करू शकत नाहीत. त्याला आकांक्षा आहे ती शेतीला न्याय मिळवून देण्याची. यासाठी शिक्षण, घर सोडण्याची त्याची तयारी असते.

शेतकरी शेतामध्ये रात्रंदिवस काबाडकष्ट करीत असतो. तरीही त्याच्या हाती काहीच लागत नाही. शेतकऱ्याला शेतामध्ये गाढवासारखे कष्ट करावे लागते. या

नाही तर पुढच्या तरी हंगामात फायदा होईल या अपेक्षेने शेतकरी शेती करतो. म्हणून तो म्हणतो, “खरं तर आपल्या आईबापाचं संपूर्ण आयुष्य या काबाडकष्टानं पिचून गेलेलं पाहून एकीकडं या गाढव मेहनतीतली व्यर्थता जाणवते. या हंगामात नाही, पुढल्या हंगामात तरी ! खरीप गेलं म्हणून रबी पेरलं. पण ओंजळभर सुख कधी त्यांच्या वाट्याला नाही. सार आयुष्य विधीलिखिताच्या तालावर चाल्लं.”^{४९}

यामुळेच त्याच्यात शेतकऱ्यांविषयी काहीतरी करून दाखवण्याची जिद्द निर्माण होते. कॉलेजमध्ये मुलांचे जिल्हावार पडलेले गट, मारामान्या, तेथिल शिक्षण त्याला निरूपयोगी वाटते. पण त्याच कॉलेजबद्दल, कुलगुरू डी. के. सरांबद्दल आदर वाटतो. काही शिक्षक त्याला ऋषीतुल्य वाटतात. तर काही असामान्य वाटतात. शिक्षकांचे संप, परीक्षांमधील भ्रष्टाचार हे त्याला अस्वस्थ करते. अशा वातावरणात त्याचे शिक्षण चालू असते. असे असले तरी आपल्या कॉलेजविषयी, विद्यार्थ्यांविषयी त्याच्या मनात आस्था, प्रेम असते.

तरुण वयात उद्दिपीत होणाऱ्या लैंगिक भावना, एका मुलीबद्दल वाटणारी ओढ, मुलींना धक्के मारणे, हे सगळे तो करतो. पण ते करत असताना आपण काही तरी चुकीचे वागत आहोत अशी भावनाही त्याच्या मनात निर्माण होते. रेणुविषयी वाटणारी ओढ, तिला दुपारच्या जेवणानंतर कांबळे बाईंनी गाणे म्हणण्याचा आग्रह करणे आणि रेणूने आर्त स्वरांनी गाणे म्हणत असताना तिच्या डोळ्यातील अश्रू श्रीरामला सतत प्रेमाची आठवण करून देतात. याठिकाणी श्रीरामची प्रेमभावना व्यक्त होताना दिसते.

आणिबाणीचा कालखंड, जयप्रकाश नारायणांची चळवळ यात सहभागी न झाल्याची खंत श्रीरामला वाटते. तो एन. एस. एस. च्या शिबिरात जातो. बाबा आमटेकडे श्रमदान करतो. नरहर कुरुंदकराच्या भाषणात एखाद्या मुलाने टाळी वाजवणे, नेमाडेंचे व्याख्यान रद्द करावे लागणे यामुळे त्याच्या मनाला जे समाधान

हवे असते, काहीतरी करून दाखवण्याची जी आदम्य इच्छा असते ती पूर्ण होईल असे वातावरण कुठेच भेटत नाही. याठिकाणी त्याची सामाजिक परिवर्तन घडविण्याची आकांक्षा दिसून येते.

त्याच्या अंतर्मनाप्रमाणेच बाह्यरूपातही बदल होतो. एकेकाळी फाटकी कपडे घालून फिरणाऱ्या श्रीरामला इस्त्रीचे कपडे, पॉलिस केलेले बूट, केसांचा व्यवस्थित भांग या गोष्टी गरजेच्या वाटू लागतात. त्याची भाषा बदलते. आबांनीही कधी आपल्या भावाचा शब्द मोडला नाही पण श्रीराम मात्र आप्पासमोर वर मान करून, डोळ्याला डोळे भिडवून बोलू लागतो. त्याला आपल्यावरील अन्याय मान्य होत नाही. त्याच्या बंडखोरी वृत्तीचे दर्शन याठिकाणी घडते. तो घरापासून, शेतीपासून तुटत चाललेला दिसतो. असे असले तरीही त्याला कधी-कधी स्वकर्तृत्वाची जाणीव होऊन आपण काही तरी चूक करत आहोत असे वाटते. तो म्हणतो, “कधी-कधी सिनेमाच्या थियटरमध्ये बसलो असतानाही असंच व्हायचं. भर उनाच्या कारात पट्टा पट्टा रान उकरून बाईनं जमवलेल्या कुडवाभर सरण्यांच्या शेंगा. त्या विकून आलेले पैसे तिनं घरात कुणाला न कळू देता आपल्याला दिलेले. आणि त्या पैशाची अशी उधळमपणांन उधळपट्टी करणारे आपण.”^{५०} रात्रंदिवस काबाडकष्ट करून आपल्याला दिलेला पैसा आपण कसा वाम मागनि खर्च करत आहोत याची जाणीव श्रीरामला होताना दिसते. यातून स्वतःला सावरण्याची वृत्ती आणि संवेदनशीलता ही दिसून येते.

त्याचे शिक्षण संपत आले तरी त्याचा गोंधळ मात्र संपत नाही. घर आपल्यापासून तुटलेले आहे. आता आपण परत जाऊन शेती करू शकणार नाही हे त्याला पक्के माहित असते. आणि नोकरी करणे त्याला कमीपणाचे वाटते. जन्मभर शेतामध्ये मजुराप्रमाणे राबलेल्या आई-वडिलांचे कष्ट आणि हालाखी त्याला अस्वस्थ करीत राहते. शिक्षण संपल्यानंतर पूढे काय? हा प्रश्न तसाच अनुत्तरीत

राहतो. या प्रश्नाला त्याच्याकडे उत्तर नसते. म्हणूनच परभणीचे कॉलेज आणि होस्टेलवरची खोली त्याला आपल्या हक्काच्या आणि आधाराच्या जागा वाटतात.

अशाप्रकारे लेखकाने श्रीराम ही व्यक्तिरेखा अनेक वेगवेगळ्या प्रसंगांच्या माध्यमातून उठावदार करण्याचा प्रयत्न केला आहे. श्रीराम या व्यक्तिरेखेभोवती ही संपूर्ण कादंबरी फिरत राहते. त्याने घेतलेल्या शिक्षणामुळे तो शेतीविषयी काहीही करू शकत नाही. म्हणूनच तो शेती आणि शिक्षण यामध्ये चिंबला जातो.

२. आप्पा मास्तर

श्रीरामचा चुलता, बिरादर कुटुंबाचा कारभारी आणि नामुचा धाकटा भाऊ या नात्याने आप्पा या कादंबरीमध्ये येतो. 'असं जगणं तोलाचं' या कादंबरीमध्ये त्याचा शिक्षणाचा काळ चालू असतो. त्यावेळी घर चालवण्याची पूर्ण जबाबदारी नामुवर असते. परंतु 'धूळपेरणी' या कादंबरीमध्ये तो एक नोकरदार, शेतकरी, घरचा कारभारी म्हणून वाचकापूढे येतो. कारभारी या नात्याने कोणताही निर्णय घेत असताना तो स्वर्गाच्या सहमतीने घेतो. नोकरी करताना घराशी व शेतीशी घट्ट बांधला गेलेला हा आप्पा कर्तबगार पुरुष दिसतो. त्याच्या कारभारी पदाच्या कारकिर्दीत बिरादर कुटुंब आपल्या आर्थिक दुरावस्थेतून वर येण्याची धडपड करीत असते. लग्न झाल्यानंतर पहिली काही वर्षे आप्पाला मुलबाळ होत नाही. त्यामुळे आपला पुतण्या श्रीरामनी खुप शिकावे आणि डॉक्टर व्हावे ही त्याची महत्त्वाकांक्षा असते. आपले घर गावातील एक श्रीमंत आणि प्रतिष्ठित घर होण्यासाठी श्रीरामने शिकणे आणि पैसे कमावणे हे त्याला अवश्यक वाटत असते.

कष्टाळू, जिद्दी, शेतीविषयी आवड, गावात प्रतिष्ठा आणि नावलैकिक मिळविण्यासाठी धडपडणारी ही व्यक्तिरेखा लेखकाने अतिशय तनमयतेने वाचकाच्या मनात बिंबवण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. पारंपरिक पद्धतीने शेती न करता तिच्यामध्ये आता बदल केला पाहिजे त्याशिवाय उत्पादन वाढणार नाही हा

दृष्टिकोन त्याचा इंजिन खरेदी करण्यामागचा दिसतो. यातून त्याचा दूरदृष्टीपणाही दिसून येतो.

आपला पुतऱ्या श्रीराम शिकला पाहिजे. शिकून मोठा डॉक्टर झाला पाहिजे अशी त्याची इच्छा असते. त्यासाठी तो श्रीरामला शाळेत घालतो. तेथील गुरुजींना त्याच्याकडे विशेष लक्ष्य द्यायला तो सांगतो. श्रीरामच्या शिक्षणासाठी आप्पा स्वतःची बदली बलसुरला करून घेतो. पुतऱ्या नापास झाला म्हणून आप्पा त्याच्यावर रागावात नाही उलट त्याला समजावताना म्हणतो, “अरे! असं रडवेलं तोंड करायला काय झालं. तुझा नंबर मला माहित होता. पेपरमध्ये तो आला नाही तेव्हाच मला कळलं. पण जाऊदे. आता माझी बदली बलसूरलाच झाली. उद्या तू माझ्या सोबतच यायचं शाळेत. का SS य? पुन्हा आठवीच्या वर्गात नाव घालू. आणि कसा पास होत नाहीस ते बघू.”^{५१} घरातील कारभारी या नात्याने श्रीरामचे शिक्षण, कपडालत्ता, खाणे-पिणे, राहणीमान या सर्वांचा विचार करणारा आप्पा मास्तर कुटुंबाची पूर्ण जबाबदारी यथार्थपणे पार पाडताना दिसतो. श्रीरामला शिक्षण नको असते आणि शिकलेच तर कृषीपदवी मिळवायची असते. तर आप्पा मास्तर त्याला मेडीकलला जाण्यासाठी त्याच्यावर दबाव आणत असतो. यातूनच दोघांमध्ये वैचारिक संघर्षाला सुरुवात होते आणि आप्पा मास्तरच्या विरोधात जाऊन श्रीराम शिक्षण घेऊ लागतो. म्हणून त्यांच्यात प्रत्येक वेळी खटके उडतात. आप्पा मास्तरांनी श्रीरामला मेडीकलला पाठवण्याचा केलेला निर्धार आणि श्रीरामची अँग्रीला जाण्याची आवड पाहून कांबळे गुरुजी श्रीरामला अँग्रीकॉलेजला पाठवा म्हणून सांगातात तेव्हा त्यांच्यावर रागावून आप्पा मास्तर म्हणतात, “वा ! गुरू आहात गुरू ! मी त्याच्या भल्याचं सांगतोय तर तुम्ही भडकवा त्याला अजून !”^{५२} याठिकाणी आप्पा मास्तर श्रीरामच्या आवड निवडीचा विचार न करता त्याच्यावर बळजबरीने शिक्षण लादण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. एवढे करूनही पुतऱ्या ऐकत नाही म्हणून चार माणसे बोलवून त्यांना सांगतात. हे सर्व करण्यामागे आप्पा मास्तरचा

एकच उद्देश असतो तो म्हणजे श्रीरामने इतर कुणाचेही काही न ऐकता मेडीकल कॉलेजला जावे आणि डॉक्टर व्हावे.

पुतन्याविषयी तळमळ आणि त्याच्या शिक्षणाविषयी सतर्क असणाऱ्या आप्पाला जेव्हा पुतन्या कॉलेजला न जाता सिनेमे पाहतो असे समजते तेव्हा मात्र ते विलक्षण चिडतात. त्यांचा राग लेखकाने येथे व्यक्त केला आहे. “आम्ही आजवर फार खट्टे खाऊन दिवस काढलेत बाळ. हे थेर आमच्याचानं सहन होण्यासारखे नाहीत. तुला तिथं शिकायला ठेवलंय का असं वाहत जायला ठेवलंय ? आई-बाप इथं जनावरासारखे राबतात. आणि तू तिकडं अभ्यास सोडून मजा मारीत राहा. बस्स! पुरे झालं तुझं शिक्षण. उद्याच्या उद्या माणिकाला पाठवून तुझं सगळं सामान आणायला लावतो. राहा आता इथेच.”^{५३} आपला पुतन्या वाममार्गाला लागू नये हीच या रागावण्यामागची मूळ भूमिका असते. त्याने असे काही कार्य करू नये की त्यामुळे आपल्याला व सर्व घरालाच मान खाली घालायची वेळ येईल. त्यामुळे आप्पा मास्तरला मान, सन्मान आणि प्रतिष्ठेची लागले ओढ यातून जाणवते. आप्पा मास्तरच्या शिक्षणाच्या वेळी घरची परिस्थिती बेताचीच होती. त्यामुळे त्याला प्राथमिक गरजांची पूर्तता होणेही कठीण होते तरीही त्याच्या जिद्दी स्वभावामुळे तो मास्तरच्या नोकरीपर्यंत यशस्वीरित्या प्रवास करू शकला. आपल्या दारिद्र्याची आणि परिस्थितीची जाण असल्यामुळेच आपल्या पुतन्यानेही चांगले शिक्षण घ्यावे व नोकरी करावी ही त्याची रास्त अपेक्षाच असते. पण पुतन्या जेव्हा आपले गुण उधळू लागतो तेव्हा त्याला शाळेतून काढण्याची धमकी तो देतो. यावरून शिक्षणाचे महत्त्व, दूरदृष्टी, त्याच्यावरील संस्कार इत्यादी स्वभावगुणांचा प्रत्यय चित्रित होताना दिसतो.

घरचा कारभारी असूनही मान मर्यादा सांभाळणारा, थोरांचा शब्द न मोडणारा, संस्कारित असा हा आप्पा मास्तर आहे. कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी सर्वमताने विचार करून मगच निर्णय घेणारा मास्तर जमीन खरेदीसाठी धडपडताना

दिसतो. जमीनजुमल्याशिवाय प्रतिष्ठा नाही हे त्याने ओळखले होते म्हणून तो म्हणतो, “एवढी मास्तरची नोकरी करतोय, महिन्याला पगार आणतोय पण शेवटी मास्तर ते मास्तरच. जमीनजुमला, शेतीबाडी वाढविल्याशिवाय कुणी कुत्र पुसतनी गा आपल्याला, म्हणून जीव तोडतोय.”^{५४} आप्पा मास्तरकडे नोकरी असूनही त्याचा जीव जमीनीशिवाय रमत नाही, म्हणून तो जोडीदारंकडून मदत घेऊन जमीन खरेदी करतो. यावरून त्याची ग्रामीण संस्कृतीशी जोडली गेलेली नाळ दिसून येते. शेतीचे महत्त्व जाणणाऱ्या आप्पाची जाणकार वृत्ती या व्यक्तिचित्रणातून दिसून येते. त्यामुळेच जमीनीचे महत्त्व जाणणारा हा शेतमास्तर ठरतो.

अशा प्रकारे शेषराव मोहिते यांनी आप्पा मास्तर ही व्यक्तिरेखा चित्रित केलेली दिसते. आप्पा हे गुरूजींची नोकरी करित असून ही त्यांचा ओढा हा शेतीकडेच असतो. पुतऱ्याने शेती न करता नोकरी करावी म्हणून त्याच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष देताना दिसतात. त्याचबरोबर आपल्या कुटुंबाविषयी अपार प्रेमभाव जपणारा, शेतीमध्ये वेगवेगळ्या सुधारणा करणारा आप्पा मास्तर येथे चित्रित केलेला दिसतो.

३. बाई

बाई ही या कादंबरीतील एक जबाबदार स्त्री आहे. नामू या शेतकऱ्याची बायको आणि श्रीरामची आई म्हणून ती या कादंबरीमध्ये येते. अशिक्षित असूनही शिक्षणाचे महत्त्व समजलेली, म्हणूनच ती श्रीरामच्या शिक्षणावर विशेष लक्ष देताना दिसते. तसेच आई या नात्याने आपल्या मुलाला योग्य मार्ग दाखवणारी आणि शेतात राब-राब राबणारी शेतकऱ्याची बायको या सर्व नात्याला ती योग्य न्याय देताना दिसते. शिक्षणाचे महत्त्व समजल्यामुळे आपल्या धाकल्या दिराला शिकवून मास्तर करते. आपल्याही मुलाने शिकून मोठे व्हावे म्हणून वाटेल ते कष्ट सहन करण्यात ती तयार असते. मुलांप्रमाणेच पशू-प्राण्यांवर माया करणारी, नवऱ्याच्या प्रत्येक गोष्टीला सहज सामोरे जाणारी आणि कधी-कधी त्याचा मारही खाणारी. धाकट्या

दिराचा, सासू-सासऱ्याचा मान राखणारी बाई ही व्यक्तिरेखा महाराष्ट्रीयन संस्कृतीचे जतन करताना दिसते.

आक्काला वाटते की, आपला नातू शिक्षणाच्या आरी पडून खराब होऊ लागला आहे तेव्हा बाई आक्काला म्हणते, “आरी पडायला का झालय त्येला. त्येची शाळा बंद करा. बगा कसा हरूप येतोय त्येला सगळ्या गोष्टीचा.”^{५५} यातून तिची शिक्षणाविषयीची ओढ आणि श्रीरामच्या शिक्षणापासून पळ काढण्याच्या वृत्तीला विराध करणारी बाई दिसते.

आपल्या मुलाने शेती न करता शिक्षण घेऊन चुलत्याप्रमाणे मोठी नोकरी करावी. म्हणून ती मुलाच्या शिक्षणावर भर देत असते. त्याचवेळी तिच्या बोलण्यातून शेतीविषयीची अनास्थाही व्यक्त होते. स्वतः शेतामध्ये राबत असल्याने आणि शेतीची आजची वाईट परिस्थिती माहीत असल्यामुळे या फंद्यात न पडता श्रीरामने नोकरी करावी असे तिला वाटते. तरीही श्रीराम शेतीकडेच जास्त लक्ष देतो तेव्हा बाई म्हणते, “मी सांगते तुला माणिक... ह्या लेकराचं चलींतरच कायी खरं न्हाई बग. किती डोस्कं आपटून ऱ्हाते मी हेच्या म्होरं. मोप हामचे रट्टे मजबूत हायते रे बाबा! हामी हाव की हितलं सगळं करायला. त्या रावसाबाच्या धाकनं तरी जरा शिकल. चुलत्याच्या पावलावर पाऊल टाकील मंटलं तर हेचा ह्या शेताबाडीचा लळा कायी केल्या कमी व्हयना.”^{५६} यातून तिची मुलाविषयी त्याच्या शिक्षणाविषयीची तळमळ व्यक्त होते. श्रीरामला शिकवण्यासाठी ती कसल्याही कष्टाचा डोंगर उचलण्यास तयार असते. पण श्रीराम जेव्हा तिच्या स्वप्नांचा भंग करतो तेव्हा मात्र तिची आवस्था एखाद्या मुळापासून उपटून टाकलेल्या वृक्षासारखी होते.

श्रीराम शाळेत नापास झाला त्याचे दुःख आणि त्याचा बाप आता त्याला शाळेतून घरी ठेवण्याचा विचार करतो यांची खंत तिला असह्य करत राहते म्हणून ती म्हणते, “आमच्यापशी काय हाय ते तर तुला सगळ ठावं हाय. उगू तुज्या भरवशावर

हामी हितं ताबेदारी करलालाव बरं बाबा. आमच्या तोंडाला काळं लावायची येळ आणू नको.”^{५७} लेखकाने येथे मुलाच्या नोकरीच्या भरोशावर आणि त्याच्या कमाईवर विसंबून असणारी आई चित्रित केली आहे. असे असताना जेव्हा स्वतःचा मुलगाच त्या ध्येय्यापासून परावृत्त होऊन वाममार्गाला लागतो तेव्हा त्या आईची अगतिकता लेखकाने तिच्याच तोंडून वदवली आहे, “बाबा! मी तुज्या पाया पडू कारे आता! तुज्या पायात हामी हितं जल्माचं वाळवण करून घिवलालाव. तू मन लावून शिकत न्हायलास तर कसले बी दिवस काडायील हामी. पण आसं येड्यासरकं करू नको.”^{५८} शेतीतील कष्टप्रद जीवन आणि आर्थिक टंचाई, शेतीमध्ये सातत्याने करावा लागणारा खर्च आणि त्या बदल्यात कमी उत्पादन. यामुळे ग्रामीण तरूणांच्या शिक्षणासाठी आर्थिक चणचण जाणवते. तरीही आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी एक आई काटकसर करून पैसा उभारण्यासाठी किती धडपड करते हे लेखकाने बाईच्या माध्यमातून व्यक्त केले आहे.

शिक्षणाचा आग्रह धरणारी, शिक्षणासाठी स्वतःच्या मुलाला खडसावणारी बाई इतरवेळी मात्र त्याच्यावर जिवापाड प्रेम करते. मुलाप्रमाणेच बैलांविषयी आपुलकी तिच्या बोलण्यातून व्यक्त होते. वाईट परिस्थितीमुळे बैले विकण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा तिच्या डोळ्यातून आपोआप पाणी येते. यातून तिचा प्राणीमात्रांविषयीचा जिव्हाळा व्यक्त होतो. घरातील एक जबाबदार, कर्तबगार स्त्री असूनही ती नवऱ्याच्या शब्दाबाहेर जात नाही. सासूच्या सासुरवासापासूनही ती अलिप्त नाही. ती या सर्वांच्या जाचक बोलण्याला प्रसंगी मारालाही निमूटपणे तोंड देत जीवन जगते. असे असले तरी ती काही प्रसंगी नवऱ्याला आणि संपूर्ण कुटुंबालाही योग्य सल्ला देताना दिसते. नवऱ्याची चूक होत असल्यास ती परखडपणे दाखवून देते. जमीन म्हणजे तिला स्थावर मालमत्ता वाटते, ती जन्माची भाकर आहे अशी तिची धारणा असते. त्यामुळे जमीन मिळविण्यासाठी आणखी काही दिवस कष्ट करण्यास ती तयार असते. यातून तिची शेतीविषयीची आवड व्यक्त होते.

घरातील कारभारी म्हणून धाकट्या दिरावर तिचा पूर्णपणे विश्वास असतो. म्हणूनच ती नवऱ्याला समजावताना म्हणते, “रावसाबाच्या हाताला येस हाय. तूमी उगू कायी मोडता घालायचं बोलू नका. करत्यात त्येनी उलाढाली कायी तरी. आपले रट्टे मजबूत हायते, न्हवं! काढायला यील आजून चारदोन वरीस बंडाळीत.”^{५९}

अशाप्रकारे नवऱ्याला, सासूला व कुटुंबालाही मार्गदर्शन करणारी आणि घराचा संसारगाढा बिकट परिस्थितीतून पुढे हाकणारी बाई कोणत्याही चांगल्या कार्याला प्रोत्साहन देते आणि सतत सकारात्मक विचार करते, अशिक्षित पण शिक्षणाचे महत्त्व समजलेली बाई आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी रात्रंदिवस कष्ट करताना दिसते.

४. आक्का

हारिबा बिरादराची बायको, श्रीरामची आज्जी, नामू-गोपाळची आई आणि बाईची सासू म्हणून ही स्त्रीव्यक्तिरेखा या कादंबरीत वावरते. पारंपरिकता आणि संस्कृती जतन करणारी आक्का, त्यामुळेच तिला पाहिजे तेवढे शिक्षणाचे महत्त्व समजलेले नाही. त्यामुळे तिला आपला नातू श्रीरामने शिकून नोकरी करण्यापेक्षा शेतीच करावी असे वाटते. या शिक्षणाच्या पायात श्रीराम आरी पडून गेला म्हणून ती हळहळ करताना म्हणते, “आशी कशी तू एक माय निगलिस मनावं जगाच्या ईरायीत. खाराकिनीच्या वाणाची! दोन दिवस झाले माजं लेकरु उपाशी ठेवलीस. तिकडं न्हिऊन जाळ लाव त्या शाळा शिकिविण्याला! अशानं वाणीतीनचं एकुलतं एक लेकरु मारुन घालचील.”^{६०} श्रमाला महत्त्व देणारी आणि जीवनवादी दृष्टिकोण असणारी ही व्यक्तिरेखा आहे. तिला शिक्षणाचे पुरेपुर महत्त्व न समजल्यामुळे शाळा म्हणजे खाटारखाना वाटतो. या शाळेच्या आरी पडून नातवाची तब्बेत दिवसेंदिवस खराब होत चालली आहे असे तिला वाटते. यातून तिचा शिक्षणाविषयीचा तिरस्कार, शेतीची ओढ आणि नातवाविषयी प्रेम व्यक्त होते.

कुटुंबातील मुलाबाळांप्रमाणेच प्राणीमात्रांवर, शेतीवर, घरादारावर तिची तेवढीच आस्था, प्रेम, माया असते. त्यामुळे मोत्या नावाच्या बैलाच्या मृत्युप्रसंगी ती

धायमोकलून रडते. श्रीरामने तिला काय झालं? म्हणून विचारताच ती एकदम बांध फुटल्यावनी हंबरडा फोडून म्हणते, 'बाळा ! मोत्या गेला रे. आपला मोत्या गेला.' यावरून तिचे बैलांवरील प्रेम व्यक्त होते. ते एक जनावर नसून कुटुंबातीलच एक व्यक्ती आहे अशी भावना शेतकरी कुटुंबाची असते. ती भावना आक्काच्या मुखातून येथे व्यक्त झाली आहे.

बऱ्याच मातेची ओढ ही धाकट्या मुलाकडे असते. थोरल्या मुलापेक्षा धाकट्या मुलावर प्रेम अधिक असते. त्याप्रमाणेच ही आक्का देखील आहे. थोरला नामू रात्रंदिवस शेतात राबत असतो आणि धाकटा आप्पा नोकरी करीत असतो तरीही आक्काची ओढ आप्पाकडेच अधिक असते. ती आक्काच्या मुखातून येथे व्यक्त होते, "हेंच्यें मोप हुवलाले माय मळ्यावर मळे. पण उद्या माज्या लेकराला सगळं सारलं करता करता येड लागायची पाळी येत्याय."^{६१} हळव्या स्वभावाची, मायाळू, प्रेमळ असणारी आक्का येथे दोन्ही मुलात दुजाभाव करताना दिसते. हा द्वेष कायमस्वरूपी न राहता कलांतराने क्षीण होतो.

मृत्यु होण्यापूर्वी घरातील सर्व चांगले बदल, घटना, प्रसंग आपल्या डोळ्यासमोर व्हावेत अशी प्रत्येक वयोवृद्ध व्यक्तीची इच्छा असते. त्याला कासा आक्काही अपवाद नसते. तिची शेवटची इच्छा व्यक्त करताना ती म्हणते, "लेकरा ! इतकींदी गोपाळरावाला पोरगं होवं मंजी मी डोळे झाकायला मोकळी झाले असं वाटत व्हतं. ती झालं माज्यामनासरकं. पण आता तुज्या वारगीचे लेकरं सगळे लग्न करून धिवलाले. तुझे तांदूळ पडले का ह्या हातानं! मंजी झालं बग माजं सगळं."^{६२} यावरून आपले कुटुंब सुखीसंपन्न कुटुंब व्हावे, सर्वत्र सुख-समाधान नांदावे असे तिला वाटत असते. आक्काचे आता वय झाले होते. तिची शेवटची इच्छा म्हणून गोपाळला पोरंगही झाले, परंतु आता श्रीरामचे लग्न डोळ्यासमोर व्हावे ही अतृप्त इच्छापूर्ती व्हावी अशी तिची अपेक्षा असते. आक्का या संसाराशी, कुटुंबाशी, ग्रामीण संस्कृतीशी एवढी एकवटलेली आहे की, तिला आता मरणही असह्य वाटू

लागले. हे सर्व सोडून जाणे तिला नकोसे वाटत असते. म्हणून तिची शेवटची इच्छा ही वाढतच जाते. यावरून तिच्या स्वभावातील प्रपंचात गुंतलेपणाची जाणीव होते.

५. पप्या

श्रीरामत्रा कॉलेज जीवनातील हा जीवलग मित्र आहे. श्रीरामला शिक्षणापासून काही काळ अलग करून बाहेरच्या मादक जीवनात रमवणारी ही व्यक्तिरेखा अतेशय रंगेल आणि रंगेल अशा स्वरूपाची आहे. तमाशा पहाणे, सिनेमा पहाणे, दंगल करणे, त्यात सहभागी होणे अशी अनेक प्रकारची कट, कारस्थाने करणारा आणि तेवढ्याच प्रमाणात शिक्षणातही हुशार असणारा पप्या येथे लेखकाने चित्रित केला आहे.

एके दिवशी पप्या श्रीरामला तमाशाला घेऊन जातो. तेव्हा तमाशातील नाचणारणीचा तो किस्स घेतो. त्यानंतर मात्र त्याची धांदल उडते. यातूनही तो स्वतःला सावरतो. असे काही अनपेक्षित घडले की त्याचा त्याला पश्चाताप होतो. असे घडू नये म्हणून त्याने श्रीरामला बरोबर आणलेले असते. परंतु श्रीरामही त्याला हे कृत्य करताना आडवत नाही तेव्हा तो म्हणतो, “साल्या तू दिसतोस तेवढा इनोसंट नाहीस. मी काही केलो तरी तुझा धाक राहावा माझ्यावर म्हणून मी तुलाच तेवढं नेतो सोबत कुठंही. आणि तूच...”^{६३} आणि त्याच्या डोळ्यातून पाणी येते. त्याच्या स्वभावातील हळवेपणा आणि मित्रप्रेम येथे दिसून येते. केलेल्या कृत्याबद्दल पश्चाताप आणि आपण काहीतरी चुकीचे करत आहोत अशी पाप भावनाही त्याच्या मनात येते.

विद्यार्थीठात झालेल्या मारामारीतून पप्यावरील निलंबनाची कारवाई टळते पण पोलिसांनी त्याला गावात जाऊन पकडून आणले. तेव्हापासून त्याच्या मनात पोलिसांविरुद्ध रोष निर्माण होतो. त्यांचा वचना काढण्यासाठी हॉस्टेलमध्ये पहारा करणाऱ्या पोलिसांच्या अगावर मोहोळ पाडून त्यांना पळवून लावण्याचा प्रयत्न करतो. यातून त्याची बदला घेण्याची सूड वृत्ती दिसून येते.

विठ्ठल देशमुखने नोटस् न दिल्यामुळे पप्या त्याच्या नोटस् चोरतो. यातून त्याची स्वार्थी वृत्ती आणि स्वार्थासाठी दुसऱ्यांचा किंचितही विचार न करण्याची त्याची प्रवृत्ती दिसते. असे वागणारा पप्या मात्र श्रीरामशी बोलत असताना पावसात भिजलेल्या मांजरासारखा नरमाईने बोलत असे. अडचणीच्या वेळी तो पहिल्यांदा श्रीरामची मदत घेतो. श्रीरामला कोण काही वाईट बोलले किंवा श्रीरामपेक्षा इतर कोणालाही जास्त मार्क पडले तरी तो त्यांच्यावर रागावत असे. असे एकदा हाणमूचा पाहूणा शिकवायला असल्यामुळे तो ग्रेड वाढवून घेतो. हे पप्याला समजताच पप्या त्याला मुस्काडात मारतो.

यावरून पप्याच्या मनात श्रीरामविषयीचा स्नेहभाव, प्रेम व्यक्त होते. तसेच भ्रष्टाचाराला विरोध करणारा पप्या दिसतो. मुर्लीच्या मागे फिरणे, टवाळखोरी करणे, शिक्षणापासून पळ काढणारा पण परीक्षा जवळ आली की रात्रंदिवस जागून काढणारा पप्या ही व्यक्तिरेखा चित्रित केली आहे. या व्यक्तिरेखेमुळे श्रीराम या व्यक्तिरेखेला बळकटी आणि उठावदारपणा प्राप्त झाला आहे.

६. अजय देशमुख आणि चांगदेव जगताप

या कादंबरीमध्ये लेखकाने ज्या पात्ररचना केल्या आहेत. त्यातीलच अजय आणि चांगदेव ही दोन्ही पात्र कादंबरीमध्ये वेगळेपण सिद्ध करताना दिसतात. ही दोन्ही पात्रे उच्चशिक्षित आहेत. म्हणून त्यांची वैचारिकता प्रगल्भ झालेली आहे. या दोघांच्या विचारातून परिस्थितीची जाण, शिक्षणाचे महत्त्व, मातापित्याबद्दल असणारी आस्था, त्यांच्या भाव-भावना आणि आपला पारंपरिक असणारा शेती व्यवसाय व त्यामध्ये सुधारणा घडविण्याची वृत्ती या दोन्ही पात्रांच्या अनुषंगाने लेखकाने अगदी हुबेहुब चित्रित केली आहे. तसेच श्रीराम या व्यक्तिरेखेला योग्य मार्ग दाखवण्याचे कार्य या दोन्ही व्यक्तिरेखा करतात.

आपले आई-वडिल आपल्यासाठी शेतामध्ये राब-राब राबतात आणि त्यांच्यासाठी आपण काहीही करू शकत नाही याची जाणीव ही पात्रे करून देतात.

त्यांनी आपल्यासाठी केलेल्या कष्टांचे चीज करून दाखवण्यासाठी नायकाला प्रोत्साहन देत ना चांगदेव म्हणतो, “तिकडे एकेक रूपया जमवायला त्यांना किती घाम गाळावा लागतो ? आणि इकडं त्यांनी पाठवलेल्या मनिऑर्डरवर नाही तो वाह्यातपणा करून वाहवत गेलो तर कसला आघात होईल त्यांच्या मनाचा?”^{६४}

खरा मित्र आपल्या मित्राला जसा संकटातून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्न करत असतो अगदी त्याचप्रमाणे चांगदेव जगताप नायकाला चुकलेले पाऊल सुधारण्यास प्रवृत्त करतो. योग्य मार्गावर चालण्याचा सल्ला देतो. याठिकाणी चांगदेव आणि नायक यांच्यामध्ये असणाऱ्या खऱ्या मित्रत्वाचे गुण व्यक्त होताना दिसतात. अशा या दोन्ही व्यक्तिरेखा नायकाला वास्तवाची जाणीव करून देणाऱ्या व शेतीशी, संस्कृतीशी, असलेल्या बांधीलकीची आठवण करून देणाऱ्या आहेत.

७. दादा

हरिबा बिरादर या नावाने ओळखली जाणारी ही व्यक्तिरेखा बिरादर कुटुंबातील सर्वात वयोवृद्ध व्यक्ती आहे. कुटुंबप्रमुख या नात्याने दादांनी हा संसारगाडा आजपर्यंत चालवला. मुले कर्ती झाली तेव्हा त्यांनी कुटुंबाची पूर्ण जबाबदारी मुलांच्या स्वाधीन केली. आपण मात्र सन्यास घेतल्यासारखे विभक्त राहू लागतात.

दादांचे संपूर्ण जीवन हे हाल, अपेष्टा आणि कर्जबाजारीपणातच गेले असल्यामुळे त्यांनी बऱ्याच वेळा संसारातून पळ काढण्याचा प्रयत्न केला होता. संसारातून पळ काढून ते पंढरपूरची वारी करीत होते. म्हणून ते विठ्ठलाचे भक्त आणि पंढरपूरचे वारकरी झाले होते. म्हणूनच ते संसाराच्या जबाबदारीतून पूर्णतः मुक्त होवून ही जबाबदारी मुलांवर सोपवतात. असे असले तरी त्यांच्या मनातील शेतीची ओढ संपलेली नसते.

घरातील कोणताही निर्णय घ्यायचा म्हटले तरी दादा आता मुलांच्या विचाराशी सहज सहमत होतात. अशाच एका इंजिन खरेदी करण्याच्या प्रसंगाच्या

वेळी दादा म्हणतात, “बगा बॉ ! मला म्हाताऱ्याला काय कळायलय त्यातलं.” ६५

यावरून दादांनी संसारातून घेतलेली फारकतच दिसून येते. येथे दादा कोणत्याही निर्णयाला सहज सहमत होताना दिसतात. देवावर अंतःकरणापासून श्रद्धा असणारे दादा शेवटपर्यंत पंढरपूरची न चूकता वारी करतात. त्यामुळेच पायात बळ नसतानाही देवाची वारी पूर्ण करावी ही त्यांची दृढ इच्छा अपूर्णच राहते. आप्पा पंढरपूरला पुढच्या वर्षी जाऊ म्हणून सांगतात आणि काही दिवसातच दादा देवावारी जातात. असे दादा शेतकरी आणि देवाचा भक्त अशा दोन्ही रूपात या कादंबरीमध्ये भेटतात.

समारोप

शेषराव मोहिते यांनी मानवी मनाचे आंतर्बाह्य दर्शन घडविणाऱ्या व्यक्तिरेखाचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या कादंबरीतील बहुतांशी व्यक्तिरेखा या आपल्या वाट्याला आलेले जीवन मान्य करून जगतात. काही व्यक्तिरेखा या त्यापासून पळ काढतात आणि काही व्यक्ती दुसऱ्यावर अवलंबून असणाऱ्या आहेत.

शेषराव मोहिते यांच्या कादंबरीतील बहुतेक व्यक्तिरेखा या अशिक्षित आणि खेडेगावात राहणाऱ्या आहेत. या कादंबरीतील बहुतांशी व्यक्तिरेखा या एकाच कुटुंबातील असून शेतीशी निगडित आहेत. त्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच आहे. या व्यक्ती शेतीशी बांधल्या गेलेल्या असल्यामुळे त्यांना सतत कष्ट करावे लागते. अनियमित निसर्ग आणि उत्पादीत मालाला न मिळणारी बाजारपेठ यामुळे शेतकरी कर्जाच्या खाईत लोटला जातो. घरातील प्रत्येक व्यक्तिला या कर्जाचे चटके सहन करावे लागतात. या निसर्गाचा आणि बाजारपेठेचा परिणाम शेतकऱ्यांबरोबरच सावकाराच्या वसुलीवरही होतो. त्यामुळे शेतीशी सलग्नित असणाऱ्या सर्व व्यक्ती हालाखीचे जीवन जगताना दिसतात.

हरिबा, ही व्यक्तिरेखा शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचे प्रतिनिधीत्व करते. सावकाराच्या ओझ्याने दबला गेलेला हरिबा सावकारी कर्जातून बाहेर पडण्यासाठी

धडपडत असतो. आपल्या काळ्या आईवर आणि बैलांवर जिवापाड माया, प्रेम करतो. काही प्रसंगी घरापासून, गावापासून पळ काढून पांडुरंगाची वारी करणारा हरिबा विठ्ठलाचा भक्त होतो. अशी ही व्यक्तिरेखा शेषराव मोहिते यांनी चित्रित केलेली दिसते.

विष्णू कारभारी हा गावचा सावकार असतो. त्याची धूर्त आणि भ्रष्ट नीती शेतकऱ्याला कधीही वर येऊ देत नाही. शेतकऱ्यांना कर्ज देऊन त्यांच्या जमिनी बळकावणारा धूर्त सावकार येथे चित्रित केला आहे.

शिक्षण घेऊन नोकरीला लागलेला गोपाळ गुरूजी शेतीविषयीची आवड आणि परिस्थितीची जाणीव असणारा आहे. शेतीच्या सुधारणेसाठी पुतऱ्याने नोकरी करणे त्याला महत्त्वाचे वाटते. सुशिक्षित नोकरदार पण शेतीशी घट्ट बांधला गेलेला गोपाळ गुरूजी दिसतो. त्याच्या मनमिळावू वृत्तीचे आणि कुटुंबवत्सल स्वभावाचे दर्शन येथे घडते.

शेतामध्ये बैलांबरोबर रात्रंदिवस काबाडकष्ट करणारा, जमिनीवर आणि प्राणीमात्रांवर अपार माया असणारा तसेच शेतीमध्ये सुधारणा करून सावकाराचे कर्ज फेडण्यासाठी धडपडणारा नामू दिसतो. आपल्या कुटुंबाविषयी आणि जमिनीविषयी त्याच्या मनामध्ये आस्था आणि प्रेम भरलेले असते.

हरिबाची बायको, नामू आणि गोपाळची आई म्हणून कासा आक्का ही एक ग्रामीण स्त्री म्हणून या कादंबरीत वावरताना दिसते. हरिबा घरापासून पळ काढतो तेव्हा सर्व जबाबदारी यथार्थपणे पार पाडणारी कासा दिसते. कष्टाळू, जिद्दी, सामर्थ्यशील असणारी कासा ही व्यक्तिरेखा अशाप्रकारे चित्रित झालेली आहे.

अशिक्षित पण शिक्षणाचे महत्त्व समजल्यामुळे दिराबरोबरच आपल्या मुलाला शिकविणारी धुरपा आहे. हरिबा व कासा आक्का यांची सून, नामुची बायको आणि श्रीरामची आई म्हणून ती वाचकासमोर येते. बिरादर कुटुंब

हलाखीच्या परिस्थितीतून वाटचाल करीत असताना धीर देण्याचे कार्य ही धुरपा करते. काही प्रसंगी नामुला शिकवणारी, धीर देणारी धुरपा ही स्त्री व्यक्तिरेखा शेषराव मोहिते यांनी उठावदारपणे चित्रित केली आहे.

कॉलेज जीवनातही शेतीची आवड असणारी पण काही काळानंतर आपोआप शेतीपासून, घरापासून तुटत जाणारी श्रीराम ही व्यक्तिरेखा लेखकाने चित्रित केली आहे. ही व्यक्तिरेखा खेड्यातून शहरात वास्तव्य करते. त्यामुळे आधुनिक काळाप्रमाणे तो स्वतःमध्ये बदल करताना दिसतो. घरापासून दुरावलेली ही व्यक्तिरेखा असली तरी स्मृतीरूपात घर, घरातील माणसे त्याच्या हृदयातून बाहेर जाऊ शकत नाहीत. भविष्यकाळाची ओढ असली तरी वास्तवाचे पुरेसे भानही त्याच्याकडे आहे. तरीही त्याच्या मनात चाललेली घालमेल शेवटपर्यंत संपत नाही.

याशिवाय सावकाराने कर्जासाठी चावडीवर बोलवून आपल्या कुटुंबाचा अपमान केल्यामुळे आत्महत्या करणारा हाणमू, पोलिस पाटलाचा शिपाई, सावकाराचा सांगकाम्या गडी आणि गावचा रक्षक असणारा नारायण बेरड, गावचा पोलिस पाटील माणिकराव, विष्णू कारभान्याचा सहकारी आणि शेतकऱ्याला कर्जाच्या खाईत लोटणारा चेंगट कोंडीबा सावकार, पिढीजात चालत आलेली पाटीलकी चालवणारे व गावात दारा असणारे केशव पाटील, हालाखीच्या परिस्थितीमध्ये हरिबाला मानसिक बळ आणि कष्टाची मदत करणारे म्हादा व रखमा हे कुटुंब, कॉलेज जीवनातील श्रीरामचा मित्र रंगेल आणि रंगेल व्यक्तिमत्त्व असणारा पय्या, परिस्थितीची जाण, शिक्षणाचे महत्त्व आणि कुटुंबाविषयी श्रीरामच्या मनात आस्था निर्माण करणारे अजय व चांगदेव, श्रीमंत घराण्यातील असूनही सासरी शेतकरी कुटुंबात स्वाभिमानाने जीवन जगणारी शांता अशा इतर व्यक्तिरेखा शेषराव मोहिते यांनी 'असं जगणं तोलाचं' व 'धूळपेरणी' या कादंबऱ्यांमधून समर्पकपणे चित्रित केलेल्या आहेत.

संदर्भ ग्रंथ

१. उपाध्ये, बाबुराव : 'अक्षरवैदर्भी,' सप्तें. २००७, पृ. ३.
२. मोहिते, शेषराव : 'असं जगणं तोलाचं', देशमुख आणि कंपनी, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. २.
३. तत्रैव : पृ. ८.
४. तत्रैव : पृ. ५.
५. तत्रैव : पृ. १८.
६. तत्रैव : पृ. ५-६.
७. तत्रैव : पृ. ४८.
८. तत्रैव : पृ. १०७.
९. तत्रैव : पृ. ११८.
१०. तत्रैव : पृ. १९.
११. तत्रैव : पृ. १९.
१२. तत्रैव : पृ. ४६.
१३. तत्रैव : पृ. १९०.
१४. तत्रैव : पृ. २४५.
१५. तत्रैव : पृ. २२०.
१६. तत्रैव : पृ. ५६.
१७. तत्रैव : पृ. २७५.
१८. तत्रैव : पृ. ५९.
१९. तत्रैव : पृ. ६०.
२०. तत्रैव : पृ. १७७.
२१. तत्रैव : पृ. १९१.

२२. मोहिते, शेषराव : 'असं जगणं तोलाचं', देशमुख आणि कंपनी,
पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. १९५.
२३. तत्रैव : पृ. २७१.
२४. तत्रैव : पृ. ३.
२५. तत्रैव : पृ. ६५.
२६. तत्रैव : पृ. ६५.
२७. तत्रैव : पृ. १३.
२८. तत्रैव : पृ. २४.
२९. मुलाटे, वासुदेव : 'नवे साहित्य नवे आकलन', मराठवाडा
पब्लिशिंग हाऊस, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती,
१९९६, पृ. १४६.
३०. तत्रैव : पृ. १९९.
३१. तत्रैव : पृ. २२१.
३२. मुलाटे, वासुदेव : 'नवे साहित्य नवे आकलन', मराठवाडा
पब्लिशिंग हाऊस, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती,
१९९६, पृ. १४७.
३३. तत्रैव : पृ. २३७.
३४. तत्रैव : पृ. ८.
३५. तत्रैव : पृ. ११.
३६. तत्रैव : पृ. २२.
३७. तत्रैव : पृ. १.
३८. तत्रैव : पृ. ३७-३८.
३९. तत्रैव : पृ. ५.
४०. तत्रैव : पृ. ९.
४१. तत्रैव : पृ. ११.

४२. मोहिते, शेषराव : 'असं जगणं तोलाचं', देशमुख आणि कंपनी,
पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९४, पृ. ४४.
४३. तत्रैव : पृ. ३८-३९.
४४. तत्रैव : पृ. ४०.
४५. तत्रैव : पृ. २२६.
४६. मोहिते, शेषराव : 'धूळपेरणी', देशमुख आणि कंपनी, पुणे,
प्रथमावृत्ती, २००१, पृ. ५६-५७.
४७. तत्रैव : पृ. ४८.
४८. तत्रैव : पृ. २२.
४९. तत्रैव : पृ. २४१.
५०. तत्रैव : पृ. ७७.
५१. तत्रैव : पृ. ७३, ७४.
५२. तत्रैव : पृ. ८५.
५३. तत्रैव : पृ. ९०.
५४. तत्रैव : पृ. १५४, १५५.
५५. तत्रैव : पृ. ३१.
५६. तत्रैव : पृ. ५५.
५७. तत्रैव : पृ. ८२.
५८. तत्रैव : पृ. ९२.
५९. तत्रैव : पृ. १५४.
६०. तत्रैव : पृ. २५, २६.
६१. तत्रैव : पृ. १६०.
६२. तत्रैव : पृ. १४७.
६३. तत्रैव : पृ. १९३.
६४. तत्रैव : पृ. २०१.
६५. तत्रैव : पृ. ५.